

Que é o Parque do Pasatempo?

Arte, capricho e iniciación

ÁNGEL ARCA Y BARRAL¹

Sumario
Descrición da narrativa masónica do Parque do Pasatempo
Abstract
Description of the masonic narrative about Pasatiempo Park

1.- OS IRMÁNS GARCÍA NAVEIRA

Nos soportais do Peirao (Torres, 2012: 194) e posteriormente no barrio da Ribeira comezaría a historia de dous dos fillos de Joaquina Andrea Naveira López e José García Campos a mediados do século XIX. Seguindo as correntes migratorias que afectaron a Galicia nos últimos séculos, Juan e Jesús García Naveira acabarían abandonando a súa vila natal para probar sorte na República Arxentina, acadando na outra beira do Atlántico un éxito empresarial -e por conseguinte un crecemento social e empresarial- que parecía imposible de acadar no Betanzos ao que regresaron co final da centuria.

Por sorte, son cada vez máis as obras de investigación¹ que tratan de iluminar a biografía dos García Naveira, existindo na actualidade unha serie de referencias que sen dúbida permitirán ao lector adentrarse no coñecemento destas figuras. Aínda así, segue habendo numerosas eivas no seu estudo, no que se manteñen teorías sobre o seu éxito e as súas relacións que non podemos demostrar cos documentos ou as probas pertinentes. Pouco ou nada sabemos dos seus negocios na Arxentina, do seu fulgurante éxito comercial ou da compravenda de terreos ca que parece que fixeron boa parte da súa fortuna.

Semella que hai algo máis de claridade no seu seguinte episodio biográfico. Na derradeira década do século XIX deciden regresar a Galicia e tras un breve paso pola Coruña instaláronse en Betanzos, cando menos o maior dos irmáns -Juan García Naveira- que Jesús manterá unha intensa actividade comercial con continuos viaxes por Europa e América. Dende o seu regreso comezarán unha serie de obras filantrópicas que transformará por completo a vida dos betanceiros, inaugurando obras conxuntas, como as Escolas ou o Asilo García Hermanos -artellados a través dun Patronato que eles coordinaban- ou obras por separado, especialmente trala prematura morte de Jesús García Naveira en 1912.

Escolas para nenos e nenas, a chamada escola para nenas anormais ou as escolas nocturnas permitirán a Betanzos reducir á mínima expresión as súas taxas de analfabetismo. Así mesmo, levantarán ao pé do río Mendo o lavadoiro gratuito das Cascas (Vázquez Mosquera, 2009), unha Casa do Pobo para as sociedades obreiras no centro da vila, o Sanatorio San Miguel no alto do Coto ou axudarán economicamente aos máis necesitados da nosa cidade.

¹ Ángel Arcay Barral (Betanzos, 1988) é licenciado en Historia pola Universidade de Santiago de Compostela e Mestre en Arquivos pola U. do Porto (Portugal). É coordinador da revista de investigación Casa dos Espellos, editada pola Asociación de Amigos do Parque do Pasatempo.

Lograrán cas súas obras unha transformación total da cidade, creando institucións asistenciais para solucionar os problemas aos que a precaria administración da época non se podía enfrontar e permitirán a moitos betanceiros ter unha oportunidade de progresar e prosperar grazas ás súas ferramentas. Todo isto rematou ca morte de Juan García Naveira en 1933, afundindo de novo a Betanzos na escuridade do loito que xa anunciaba Tomás López Datorre no xornal²:

Fue el filántropo por antonomasia. Frente a la típica sordidez del capitalismo local, destacó su generoso desprendimiento ininterrumpido. Dignificó el dinero. Su vida en Betanzos fue una maravillosa lección de amor al terruño y amor al prójimo. De trato llano, modesto, sin afectación se complacía en la relación amistosa con los humildes. Pródigo millonario, a nadie lastimó con sus riquezas, antes procuró aliviar con ellas las dolencias y desigualdades humanas. En pocas ocasiones podrá decirse con mayor justicia que el pueblo está de luto.

2.- A INICIACIÓN MASÓNICA DOS GARCÍA NAVEIRA

Como vimos de comentar, hai moitos pasaxes da biografía dos irmáns García Naveira que aínda descoñecemos, especialmente todos aqueles acontecidos na Arxentina. As relacións sociais que mantiveron alén dos seus socios comerciais, como o famoso Domingo Sangrador, son un enigma máis das súas traxectorias. Ben é certo que os seus casamentos con María Iribarne Lescort e con Carmen Echeverría y Olaverri falan da adquisición dun novo status, dun salto social, que sen dúbida tivo que ir parello a un aumento das relacións persoais con outros persoeiros arxentinos.



Fig. 1.- Juan García Naveira ca súa muller a súa filla Joaquina durante a viaxe que fixeron a Exipto en 1910. Arquivo da Asociación de Amigos do Parque do Pasatempo (AAPP).

Malia nosa insistencia, a día de hoxe aínda non podemos probar a iniciación masónica de ningún dos dous irmáns, tendo que deixar esta variable en suspenso ata que aparezan as probas documentais que nos permitan falar con máis propiedade. Aínda así, e adentrándonos no contexto da época, o florecemento das loxas masónicas na Arxentina daquel momento ben puido ter captada a atención dos seus irmáns ou dos seus achegados, sendo esta posibilidade moito máis realista que a de terse iniciado tardiamente ao seu regreso a Betanzos. Aínda con todo, haberá que cavilar detidamente nos aspectos principais desta orde e do seu asentamento en Betanzos para ver ata que punto Juan e Jesús puideron ter cabida nos seus preceptos.

3.- A MASONARÍA

Para definir o que é a masonaría -polo menos dunha forma sinxela e pouco esotérica- compre comezar recuperando as verbas de Ferrer Benimeli para saber todo o que non é, pois en boca do investigador, un dos máis prestixiosos de toda España para o estudo da masonaría, esta non é nin un partido político, nin un sindicato, nin unha relixión nin tampouco unha seita e nin tan sequera, na actualidade, pode ser considerada unha sociedade secreta (Ferrer, 1996a: 39).

Eliminados todos estes factores podemos tratar de acoutar un pouco máis o termo ao redor doutra expresión habitual para definir esta sociedade discreta, a de escola de formación humana ou de perfeccionamento persoal na que tiñan cabida homes de toda procedencia, raza, credo, lingua ou ideoloxía, co único obxectivo compartido de progresar a través dunha serie de ensinanzas simbólicas e iniciáticas que procuran, sobre todo, a tolerancia, a liberdade, a fraternidade e a verdade dentro dun marco igualitario (Ferrer, 1996a: 47-51).

A finalidade derradeira deste perfeccionamento, desta construción do templo ideal -levantado cas ensinanzas da arte de construír (Ferrer, 1996b: 61-62)- ven dado pola necesidade de envorcar toda esta mellora na sociedade, favorecendo que o progreso individual reverta directamente no avance social. O símbolo no que isto aparecerá reflectido, e sobre o que volveremos máis veces durante este traballo, será o da pedra bruta e a pedra traballada, desbastada co cizel e co martelo como imaxe de todo o que debe de tratar acadar un home: o perfeccionamento continuo ata lograr ser unha figura sen arestas, simétrica (Soraluce, 1996: 141), retratada nesa viaxe interior que propón a masonaría na procura da verdade, camiñando polos graos iniciáticos como se fosen as etapas do noso particular percorrido, valéndose o iniciado do simbolismo dos útiles do construtor e



Fig. 2.- F.J. Martínez Santiso (1921).
óleo con simboloxía masónica.
Museo das Mariñas.

recordando sempre que calquera ferramenta é pasiva en relación co artesán e activa na súa relación ca materia (Martínez, 2009: 116).

Dentro do contexto dos García Naveira e dunha posible iniciación -algo aínda non demostrado- haberá que tratar brevemente tamén as características que este tipo de movementos tiñan tanto en Galicia como na Arxentina³ nos anos finais do século XIX e nos comezos do século XX. Se consideramos a Buenos Aires como un dos modelos urbanísticos desa cidade ideal ideada por moitos librepensadores -grazas ao seu sistema educativo, á súa trama urbana⁴ ou á súa arquitectura, moitas veces modélica para outras comunidades hispanas (Darrigran, 2017)-, o que ocorreu no interior arxentino non foi tan dispar. Este territorio, ben coñecido polos García Naveira grazas aos seus negocios, foi de gran interese para os ideais do liberalismo laicista de mediados do XIX por non existir neles a tradición católica (Rodríguez, 2018: 177), cabalo de batalla habitual entre estas dúas faccións historicamente enfrontadas, cunha crueza especial no século XIX e comezos do XX (Cruz, 2017: 109) onde o progreso deste movemento de librepensadores comezou a estar cada vez máis ligado ao ateísmo e aos procesos de secularización da sociedade (Sánchez, 2014: 62).

Sen embargo, o contexto galego parecía discernir en esencia do que pasaba en América, quedando a masonaría ligada a unha forma de sociabilidade propia das elites, como ben explica o investigador Valín Fernández ao retratar esa pequena porcentaxe -un 0,5 por mil da poboación galega (Valín, 1990: 188)- que participaba dos segredos deste movemento:

La historia de la masonaría gallega del Diecinueve, es la historia de una elite social bastante bien definida. Decimos elite y no nos equivocamos a la hora de haber escogido semejante vocablo, porque en un mundo demográfico, social y económico, plenamente campesino como el gallego del siglo pasado, la microzona correspondiente a la burguesía, pequeña burguesía, y proletario-artesano, no deja de ser una auténtica minoría selecta, y hasta exótica, en un macrocosmos de rusticidad e incultura -o subcultura si se prefiere-, en el que el analfabetismo, la superstición y las resabiadas y serviles posturas de un mundo labriego, atenuado entre la omnimoda influencia de los clérigos y la coercitiva y explotadora férula caciquil, va a ser el triste marco que haga resaltar un paupérrimo y bucólico cuadro costumbrista de la sociedad del Ancien Régime.

Unha das particularidades principais da masonaría é a da transmisión do coñecemento a través do simbolismo e dun particular linguaxe artístico no que tira dunha iconoloxía tradicional (Soraluce, 1996: 140) como vía de comunicación. Os seus testemuños, en forma de obra plástica, requiren uns coñecementos previos -e moitas veces só limitados aos participantes das tenidas, as reunións de masóns- para poder ser descifrados e interpretados de forma coherente (Muñoz; Ocaña, 1990: 885). A maior parte dos expertos que abordan este tema requiren achegarse ao simbolismo das súas pezas a través de tres prismas: o da idea, ou o tema; o da forma e o do contido ou da mensaxe que se busca transmitir sendo necesario o coñecemento das súas fontes para poder comprender os conceptos iniciáticos que agochan. Como veremos ao estudar polo miúdo as diferentes pezas do Pasatempo, a maior parte delas terán un significado natural ou primario e outro alegórico que encadrará moitas veces cas ensinanzas transmitidas dentro da Orde, escollendo na maioría das veces imaxes procedentes do clasicismo (Muñoz; Ocaña, 1990: 886). Mais será conveniente aclarar que os elementos simbólicos non terán que responder unicamente á estética masónica, xa que esta aproveita o influxo doutras correntes orientais,

gremiais, relixiosas, alquimistas ou mitolóxicas que serán empregadas –na maior parte das veces- por un artista⁵ ligado á masonaría (Martín, 2009: 26). Alén disto, no caso hispano e debido en parte á importancia da tradición católica, a mensaxe non será tan evidente como noutras latitudes (Martín, 2009: 26).

Expertos na materia remarcarán, alén da importancia do clasicismo nas formas masónicas, o impacto producido tamén pola corrente gótica, especialmente dende o século XIX, cando comezan a recuperar a súa influencia medieval e o valor romántico do gótico e as súas ruínas. A produción artística de inspiración masónica responderá a diferentes tipoloxías, destacando sobre todo as correntes eclécticas ou incluso kitsch -definicións que se ligan acotío co Parque do Pasatempo-, e cunha incidencia moito maior por parte do contido con respecto doutras formalidades (Sánchez, 2014: 56-59)

Nos tempos que tratamos, nese cambio de século do XIX ao XX, a masonaría estaría profundamente ligada aos movementos educativos e asistenciais que moitas veces por medio dos indianos, trataban de traer o progreso a moitas das vilas galegas. A formación do home e o seu progreso foi un dos eixos destes círculos, tendo conexión directa con movementos educativos como a escola moderna, a Institución Libre de Ensinaza ou cos partidarios do laicismo na educación (Ferrer, 1996a: 37). É innegable o impacto social que tiveron en Betanzos os complexos educativos impulsados polos irmáns García Naveira, xa que tanto Juan como Jesús, xuntos ou por separado, desenvolveron unha política educativa que nada tiña que ver co que se fixera ata o momento dende a administración local. As taxas de analfabetismo quedaron reducidas á mínima expresión en comparación con outras vilas e as referencias culturais, pedagóxicas e educativas nas súas obras foron sempre un motivo de orgullo para os betanceiros.

Mais hai que comprender que alén da acción pedagóxica e do rastro simbólico que deixan na arte, tamén a arquitectura e o urbanismo foron un recurso empregado polas sociedades masónicas para deixar a súa pegada, sempre con esa sutileza de amosala sen ningún tipo de disface ante os nosos ollos pero de complicada interpretación para quen non saiba desentrañar a simboloxía que agocha. Tramas urbanas ou edificios públicos non se libraron da súa iconografía, así como moitos parques -públicos e privados- formaron parte tamén deste ritual tan particular. Haberá exemplos de todo tipo polo mundo adiante, uns centrados na ostentación representativa dese poder ilustrado, outros que se cinguirán unicamente ás premisas iniciáticas ou uns terceiros que mesturarán este carácter esotérico con vertentes educativas, como acontece no caso brigantino (Martín, 2016: 326).

Esta opción urbanística ten as súas raíces na eclosión da xardinaría paisaxística da Inglaterra do século XVIII, en pleno apoxeo da ilustración europea e, por descontado, dos ideais da francmasonaría. A Orde concibe os xardíns iniciáticos como aqueles lugares que conseguen transmitir un significado sagrado, filosófico e espiritual, combinado ao mesmo tempo cunha vertente lúdica, cultural e, neste caso, enciclopédica. Neles sempre hai que tratar de representar a viaxe simbólica que desenvolve todo iniciado, percorrendo un camiño que poderá achegarnos información a través da súa orografía, dos obxectos construídos e do significado da botánica (Martín, 2010: 305).

Moitas desas elites decimonónicas que mencionabamos anteriormente acabarán fascinándose ca estética masónica que tomarán como referencia para a decoración dos seus xardíns. Isto acontece por ser un fito froito da modernidade e do exotismo que fai que xurdan estes gustos na burguesía e na aristocracia, recuperando os lazos cos seus devanceiros gremiais, entre outros moitos predecesores. Todo este conxunto de templetas,

grutas, arcos, columnas ou outeiros ambiciosos que escalan o ceo a semellanza da Torre de Babel, poden ser símbolos que un profano non comprenda, con todos os misterios que iso oculta, pero si que poderán, ao igual que os veciños de Betanzos, recrearse na súa beleza. Sen embargo, para un masón, a carga simbólica deste paseo, a acción, sempre será superior ás referencias paisaxísticas (Martín, 2010: 311).

En vista de todo isto, ábrese unha nova porta para comprender o que moitos betanceiros da época consideraron o simple capricho dun indiano. A mensaxe, estruturada e codificada en torno a un fío condutor, permite que nos acheguemos ao Pasatempo xa non só ca intención de recibir unha mensaxe, senón de activar mecanismos conscientes e inconscientes que xerarán un elevado sentido da transcendencia. Non se pode demostrar documentalmente a súa pertenza á masonaría, pero ninguén pode rexeitar que cumpriu con esa “norma masónica de dar a todo necesitado sin que el beneficiado se diese cuenta de la procedencia de la dádiva” (Cortiñas, 1962: 50) e, de ter sido iniciados na Orde, terían cumprido tamén ca súa lendaria discreción.

4.- A MASONARÍA BETANCEIRA

Faise necesario trazas unas breves liñas sobre a existencia deste movemento na nosa vila, xa que unha das hipóteses é que os García Naveira participasen das súas tenidas. Para o caso betanceiro sabemos da existencia de catro agrupacións que estiveron activas nos mesmos períodos en que os irmáns benfeitores residían en Betanzos. Son os seguintes catro exemplos (Vázquez Souza, 2009), que xurdiron na cidade brigantina varias décadas despois do florecemento do primeiro levantamento de columnas, impulsado en 1814 por, entre outros, Luís Lacy:

- Estrella del Noroeste nº 138 (1880-1892) – Dependente do Gran Oriente Lusitano Unido.
- Luz de Brigantium nº 316 (1884-1888) – Dependente do Gran Oriente de España.
- Triángulo María Pita (1893-1894) – Dependente do Gran Oriente Nacional de España.
- Triángulo Ronsel nº 76 (1888, 1932) – Dependente do Gran Oriente de España.

A maiores, Alberto Fernández Valín identifica tamén a presenza da Loxa Capitular Ambulante Méndez Núñez, con presenza no ano de 1892, nun dos momentos álxidos de participación neste tipo de círculos (Valín, 1987: 326).

Pouca documentación podemos atopar da súa actividade nos fondos arquivísticos públicos de todo o estado. A inexistencia de documentación sobre a organización e a administración das loxas foi unha constante ata finais dos anos trinta, cando ca Guerra Civil o bando franquista comeza a sinalar aos masóns como un dos principais causantes da suposta decadencia española nos anos da II República. A partir de aí, a persecución será constante e será neste intre cando se comece a requisar parte da documentación que chegou ata os nosos días. Para o caso betanceiro, ningún dos dous irmáns García Naveira chegou ao inicio da guerra e polo tanto non hai referencias á súa presenza nestes círculos. Contactadas tamén varias loxas arxentinas, seguimos á espera de averiguar máis datos sobre a súa posible iniciación tanto en Buenos Aires como en San Nicolás de los Arroyos, cidade na que residiron.

Mais volviendo ás loxas brigantinas recoñecidas, podemos explicar que Estrella del Noroeste foi a primeira en fundarse, auspiciada sobre todo por un grupo de militares, comerciantes e artesáns radicados na vila betanceira; dato que sabemos por unha das súas planchas

conservadas no Arquivo Histórico Nacional. Deste grupo, o corenta por cento eran oficiais do exército, sendo o resto comerciantes, mestre de obras, mestre xastre, lampista e follalateiro⁶. O grupo de dez irmáns acabaron expulsando a un dos seus primeiros mestres, Mateo Cereijo Fernández, alcalde de Betanzos nos tempos da I República. Este foi o último taller galego unido á dependencia lusitana. O catálogo (Alves, 1987: 701-702) dos irmáns coñecidos -e o seu apodo- estaba composto por:

- | | |
|---|--------------------------------------|
| • Barros Viqueira, Martín – Betanzos | Porto García, José – Patria |
| • Cereijo Fernández, Mateo - Cromwell | Ramos, Ángel – Robespierre |
| • Fernández y Fernández, Pedro | Ramos, Claudio – Riego |
| • García Failde, Manuel - Galileo | Raposo Pardo, Jesús – Robespierre 2º |
| • Lagares, José - Lepanto | Rodríguez Veiga, José – Remedios |
| • López Quiroga, Jacobo - Lincoln | Roibal, Ramón - Roldán |
| • Marrotegui, Secundino - Mensliven | Sánchez Varela, José – Sagunto |
| • Martínez José, Salvador - Savina | Sanz, Mariano – Santispiritus |
| • Martínez Ochandorena, Vicente - Viriato | Valea, Domingo – Van Halen |
| • Meilán, Manuel - Meanelleza | Villaverde, Francisco – Vitoria |

Do triángulo María Pita tamén contamos con escasa información, podendo identificar unicamente a tres irmáns que formaron parte deste taller:

- Novella, Pedro – Nerón
- Ramos, Claudio – Guerra
- Rilo González, Benito – Antonio Pérez

Entre os fondos do Centro Documental da Memoria Histórica de Salamanca⁷ podemos atopar varias decenas de veciños betanceiros xulgados pola súa pertenza á masonaría, tomando como referencia a Lei de la represión de la masonaría y el comunismo, ditada o 1 de marzo de 1940. Tamén o investigador Ernesto Vázquez realiza unha compilación de datos sobre os acusados polo delito de masonaría a partir de 1936, reconstruíndo parte do persoal que se reunía nas loxas coruñesas, recuperando para este caso as referencias betanceiras. Acompañase tamén cos listados dos masóns declarados positivos e, nalgúns casos, co sobrenome que empregaban para as súas reunións, mais hai que ter en conta que unha importante porcentaxe de acusados por pertencer á masonaría nesa época -ou a outros movementos contrarios á ditadura imposta polas armas- foron acusados e xulgados sen ningún tipo de proba e desamparados ante procesos xudiciais sen garantías. A través dos instrumentos de descrición do arquivo e do traballo de Vázquez podemos elaborar o seguinte listado:

Autrán Carballo, Ramón
 Barbeito Bujía, Félix
 Barrós Viqueira, Martín
 Caridad Pox, Rosendo
 Carrera Goenega, Braulio: Sumario 164-45 por delito de masonaría.
 Casal Lorenzo, José María: Sumario 1372-47 por delito de masonaría.
 Cerezo/Cereijo, Mateo - Cromwell

Fernández Cortés, José
Fernández, Manuel
Ferreira Tarracido/Tarracedo, Antonio: Sumario 1371-47 por delito de masonaría.
Gómez Castillo, Arturo: Sumario 1275-45 por delito de masonaría.
González Ugarte, Francisco - Guerrillero
Iglesias Fernández, José
Iglesias Pérez, José: Sumario 280-45 por delito de masonaría.
Lagares, José - Lepanto
Linares Nogueira, José
Lodos Fernández, Agustín
López Pita, Joaquín: Sumario 219-45 por delito de masonaría.
López Purriños, José: Sumario 376-45 por delito de masonaría.
Marrategui, Secundino
Meilán, Manuel - Fermoselle
Otero Díaz, Celso: Sumario 219-45 por delito de masonaría.
Pons Boides, Luís
Ramos, Ángel - Robespierre
Ramos, Claudio - Riego
Rodríguez Veiga, José - Remedios
Rodríguez Vila, Emilio
Roel Longueira, Manuel
Roibal, Ramón - Roldán
Ruíz Rodríguez, Luís: Sumario 225-45 por delito de masonaría.
Sanz, Mariano - Sanctiespiritu
Suárez Sánchez, Luís
Torres Vico, José: Sumario 169-46 por delito de masonaría.
Turnes Loma, Antonio: Sumario 603-44 e 604-44 por delito de masonaría.
Turnes Serra, Antonio
Valea, Domingo - Vanhalen 3º
Vázquez Borja, Alfonso
Vila Davara, César: Sumario 228-45 por delito de masonaría.
Viqueira López, Manuel

Como xa indicamos anteriormente, non hai referencia algunha aos García Naveira. E pode que non fose unicamente unha cuestión temporal -Juan García Naveira levaba tres anos morto cando comezou a Guerra Civil en España e Jesús vintecatros- senón que todo fai indicar que os benfeitores dende o seu regreso a Betanzos non buscaron unha implicación militante en ningún movemento. Ben é certo que o maior dos irmáns participou da política local, sendo concelleiro aínda que de escaso percorrido durante uns meses do bienio de 1895-1897, pero poucas máis veces poderemos atopar o seu nome ligado a calquera outra causa. É iso que estamos nun momento no que eran habituais a organización de todo tipo de colectivos, xa fosen políticos, culturais ou recreativos. Pola súa banda, Jesús si que mostrou unha maior implicación e un apoio máis evidente ás faccións republicanas e aos obreiros brigantinos, pero a súa condición empresarial e o feito de estar viaxando continuamente, non lle permitiu establecerse con certa continuidade na vila do Mandeo.

Hai nestes anos tamén unha infinidade de figuras de recoñecido prestixio que teñen unha estreita relación cas prácticas másonicas e ás que non sempre poderemos relacionar cos irmáns García Naveira. É o caso do político socialista Ramón Beade Méndez⁸ ou do polifacético Adolfo Vázquez Gómez, ferrolán de 1869, que iniciou a carreira militar por influencia do seu pai -un coronel da guerra de Cuba- pero que pronto a abandonou para dedicarse ao xornalismo. Con pouco máis de dezaseis anos xa dirixía o xornal compostelán *Galicia Liberal*. Ao pouco tempo enrolouse nas filas do Partido Republicano Federal e participou co militar betanceiro Manuel Villacampa, no pronunciamento de 1886. O fracaso desta intentona golpista levouno ao exilio portugués e posteriormente ao francés, regresando anos despois a Betanzos, onde vivían os seus pais. Aquí non detivo a súa actividade, presidindo o Orfeón Eslava, o Ateneo Obreiro e colaborando con diferentes xornais. Un romance frustrado con Emilia Porto levouno novamente ao estranxeiro, instalándose co seu amigo Manuel Castro López en Buenos Aires, onde traballou como xornalista ata que decidiu marchar a Montevideo, onde residiu dende 1893 a 1904. Alí converteuse no fundador do Partido Socialista do Uruguai e da primeira loxa masónica dese país, onde acadou o grao de Gran Mestre da loxa Estrella de Oriente. Á súa intensa actividade cultural hai que engadir numerosas publicacións acerca da masonaría ou a política, chegando a ser director da revista galega *Céltiga* en 1924⁹.

Como xa indicamos anteriormente, non hai referencia algunha aos García Naveira. E pode que non fose unicamente unha cuestión temporal -Juan García Naveira levaba tres anos morto cando comezou a Guerra Civil en España e Jesús vintecatiro- senón que todo fai indicar que os benfeitores dende o seu regreso a Betanzos non buscaron unha implicación militante en ningún movemento. Ben é certo que o maior dos irmáns participou da política local, sendo concelleiro aínda que de escaso percorrido durante uns meses do bienio de 1895-1897, pero poucas máis veces poderemos atopar o seu nome ligado a calquera outra causa. E iso que estamos nun momento no que eran habituais a organización de todo tipo de colectivos, xa fosen políticos, culturais ou recreativos. Pola súa banda, Jesús si que mostrou unha maior implicación e un apoio máis evidente ás faccións republicanas e aos obreiros brigantinos, pero a súa condición empresarial e o feito de estar viaxando continuamente, non lle permitiu establecerse con certa continuidade na vila do Mandeo.

Un rápido repaso pola hemeroteca en liña do Arquivo Municipal de Betanzos xa nos permite comprobar a presenza de Adolfo Vázquez Gómez nos equipos de redacción de varios xornais como *Las Riberas del Mendo* e *¡Ya somos tres!* ou a dirección de *El Valdoncel: diario independiente de agricultura, ciencia, artes, letras, industria y comercio*. No xornal “joco-serio” de *¡Ya somos tres!* escribía tamén baixo os pseudónimos de Patricio Gamarra e Mala Racha (Torres, 1988).

En resumo, se existe algunha vinculación entre os irmáns García Naveira todo parece indicar que a dita relación tería iniciado a súa traxectoria nos anos da Arxentina, sendo improbable a súa iniciación nalgunha loxa betanceira. As longas tempadas que Juan García Naveira pasou noutras residencias, como no caso coruñés ou na rúa Alcalá de Madrid, abren a posibilidade de que puidese ser nestes sitios onde comezase a súa viaxe iniciática.

5.-AS DIFERENTES NARRATIVAS DO PARQUE DO PASATEMPO

Este xardín adxectivado como enciclopédico polo intelectual Luís Seoane (Seoane, 1957), semella ser una obra inclasificable dentro da historia da arte galega. Desprezada por moitos como kistch ou naif, foi dende sempre motivo de críticas e ataques por ser o seu

autor, Juan García Naveira, un indiano, un labrego analfabeto que fixo fortuna tras emigrar a América e retornar cunha fortuna incalculable e incomparable ca das familias máis asentadas de Betanzos.

O feito de ser o que moitos chamaban un novo rico, levou a relacionar a súa particular quinta a extramuros da cidade brigantina como un capricho hortera, vulgar, unha excentricidade. En palabras de Augusto D´Halmar, o que o maior dos García Naveira fixo nas xunqueiras do Carregal non foi máis que lavar as súas mans da usura, a codicia, a envexa e a sangue ca que se tiña manchado na Arxentina.

A figura de don Juan sempre estivo en entredito no día a día garelo, onde era respectado e admirado polas clases máis baixas, mentres suscitaba certas envexas entre os privilexiados da pirámide social. Sirva como exemplo o debate en torno á subscrición popular que ten lugar no Liceo Recreativo, onde recoñecidas personalidades betanceiras deciden non participar da colecta de fondos para agasallar ao indiano ca medalla da Orde de Beneficencia ca que fora recoñecido¹⁰.

Volvendo á cuestión principal, máis que un capricho sempre foi considerado como unha obra de arte. É un xardín con numerosos conxuntos escultóricos que o seu autor levanta ás aforas da cidade de Betanzos, nunha xunqueira e sen un significado claro. Seguindo o modelo doutros xardíns europeos, o indiano recrea nunha gran extensión de terreo todo tipo de esculturas e relevos rodeados de vexetación e canais artificiais que facían a delicia dos visitantes.

Dentro do seu recinto atoparemos infinidade de referencias a pezas artísticas que na actualidade están expostas en museos de medio mundo: dende a réplica do fusilamento de Torrijos ou a Estatua da Caridade ata a descoñecida Estatua do Espiñario (Teijeiro, 2020) ou os leóns que a día de hoxe se poden visitar en Covadonga.

Aínda que se lle compara con outros moitos lugares, como a Quinta da Regaleira de Sintra ou o Parco dei Mostri de Bomarzo, podemos afirmar que non sempre garda similitude con estas ou outras localizacións, máis alá da sorpresa que provoca no turista que o visita.

Non sabemos se debido á bibliografía existente ou á política de memoria que se fixo nas últimas décadas en torno a este lugar, parece que existiu certa unanimidade en definilo como un lugar no que o indiano quería amosar todas as belezaas que el tiña coñecido nas súas viaxes polo mundo. Unha especie de caixón de xastre no que poder conxugar réplicas artísticas procedentes de todo o globo e co que moitos xustificaron as cruzezas -ou as oportunidades- da emigración.

Máis, realmente todas as pezas do Pasatempo encaixarían nesta teoría? Existe algún fío que agrupe a todas as esculturas, formas, fontes, estanques e demais?

A título persoal, o sentido de buscar un discurso que agrupase todas as pezas foi un dos late motivs da miña relación co Pasatempo. En ningunha das teorías antes comentada lograba asentar relevos como o da “Libertad, Justicia, Fraternidad, Patria” do Muro dos Azulexos. Nunca souben interpretar, dentro desa visión do parque como biografía migratoria do maior dos Naveira, que facían os sartegos dentro das covas construídas de forma artificial ou por que mulleres espidas vixiaban o noso paseo polo interior do parque.

Si que non poderei negar xamais a vertente didáctica que ten o xardín. Como xa temos comprobado de forma presencial dende as numerosas visitas que desenvolvemos dende a Asociación de Amigos do Parque do Pasatempo, o parque funciona á perfección no plano educativo, alimentando o interese de saber a través das súas representacións. Non ten nada que ver, por exemplo, ca versión portuguesa da Quinta da Regaleira, onde atopamos

un enfoque máis elitista e non tan enciclopédico como no Pasatempo, que está inspirado e influenciado polas vivencias de dous homes que prosperaron socialmente partindo dende a humildade máis absoluta.

Ante esta diatriba, un dos esforzos do colectivo veciñal foi buscar o sentido ou a narrativa que agrupase nun mesmo discurso todas as pezas do Pasatempo. Xa fose a forma dos estanques, as estatuas copiadas dos catálogos franceses¹¹ (Teijeiro, 2018; Teijeiro, 2019) ou a propia estrutura do parque, organizado en varias terrazas sobre o val da montaña.

6.- A NARRATIVA MASÓNICA DO PARQUE DO PASATEMPO

Para comprender o paseo iniciático por esta obra de Juan García Naveira, haberá que ter sempre presente a propia estrutura do seu xardín, que poderemos dividir nunha parte baixa –xa desaparecida- e unha parte alta, estruturada en varias zonas aterrazadas.

Esta parte alta será unha construción artificial levantada sobre o val dunha montaña (Souto, 2019) que o propio Juan reparte en cinco chanzos. E dicimos que foi o propio Juan García Naveira quen impulsou esta idea porque a día de hoxe seguimos descoñecendo a existencia de planos ou outra documentación no que se explique o proxecto que posteriormente executaría. Si que sabemos da participación de Francisco Sanmartín Murias como xefe de obras e da colaboración de numerosos obreiros betanceiros, quen ademais de aprender o oficio podían recibir formación académica nas escolas nocturnas impulsadas polo indiano. Ou como dicía a prensa da época, os Naveira daban “a la vez que trabajo, luz para la inteligencia”¹².

As cinco terrazas desta parte alta serán a clave do discurso masónico e haberá que facer este camiño iniciático dende a zona máis baixa do Pasatempo ata a máis alta. Cada unha delas terá unha correspondencia cun grao masónico, ensinándonos a través do simbolismo de cada un dos niveis, os coñecementos que os iniciados teñen que ter nos diferentes graos dentro da orde.

É así como comezaremos o percorrido pola zona máis baixa e máis recargada de simboloxía. Esta terá a súa equivalencia ao profano, no que non está iniciado nin forma parte da orde (Valín, 1996: 31). Por iso a gran cantidade de carga simbólica, porque precisará unha cantidade importante de leccións antes de lograr iniciarse, atravesar a cámara de reflexión que o levará ao seguinte chanzo do Pasatempo, o relativo aos coñecementos do aprendiz masón.

A seguinte terraza, a do Muro das Viaxes¹³, será a que se corresponda cos coñecementos do compañeiro masón, mentres que a terraza do León Colosal, unha das imaxes máis



Fig. 3.- Cimeira masónica da bandeira das *Escuelas García Hermanos*. Museo das Mariñas.



Fig. 4.- Vista xeral do Parque do Pasatempo nos seus anos de abandono. Arquivo AAPP.

simbólicas do parque brigantino, será a que acubille os coñecementos que ten que adquirir todo mestre masón.

Neste mesmo nivel haberá outra referencia que nos levará a transitar ata unha derradeira terraza, a da Despedida de don Juan, sen correspondencia con ningún grao masónico pero importante tamén no discurso narrativo do xardín.

Polo tanto, e partindo desta premisa xa comentada da correspondencia das terrazas cos diferentes graos masónicos, teremos que comezar o noso percorrido dende a parte máis escura do Pasatempo ata a máis luminosa. Esta referencia, a de perseguir a luz do coñecemento, así como outras ideas como o progreso, a tolerancia, a fraternidade ou a xustiza, estarán presentes en todo o discurso e a mellor maneira de simbolizalo –como xa anticipamos ao comezo do traballo- é a través dese símbolo masónico da pedra bruta e a pedra desbastada, traballada, pulida co empeño e cas ferramentas que irán aparecendo ao longo do noso camiño por esta antiga xunqueira do Carregal, sempre e cando a percorramos seguindo a mesma traxectoria do sol, do oriente ao occidente. Cada visitante deberá empregar todas estas referencias aportadas por Juan García Naveira para ir logrando unha mellora individual, ata chegar aos pés do maior dos irmáns na súa despedida do Pasatempo.

6.1.- A PARTE BAIXA DO PASATEMPO

Baixo esta denominación agruparemos a toda esa extensión de xardín levantado, tamén de maneira artificial, sobre a antiga zona de xuncal que existía ás aforas de Betanzos e que Juan García Naveira comezou a artellar na última década do século XIX (Arcay; Teijeiro, 2018). Esta



Fig. 5.- Grupo de mulleres visitando o Parque do Pasatempo nos seus anos de abandono. Arquivo AAPP.

localización comezaría na Casa Taquilla, xusto ao cruzar a ponte do Carregal que atravesaba o río Mendo; e remataría no antigo Pavillón de Recreo, esa estrutura de aires orientais que permitía entrar á parte alta do Pasatempo a todo aquel que tivera accedido pola zona inferior.

Esta parte non parece influír na narrativa masónica do Pasatempo, simplemente funcionaba como un lugar de espaxamento, de diversión. Era unha zona cuberta totalmente por vexetación de todo tipo, adornando as beiras dos canais, das estatuas e das fontes entre as que non semella complicado perderse. A extensión de toda esta zona sería máis do dobre do que se conserva hoxe en día e estaría ocupada polos seguintes conxuntos decorativos que mencionaremos brevemente:

A Casa Taquilla

Non se pode asegurar con exactitude que o Parque do Pasatempo funcionase como un parque público. Hai moitas referencias na prensa que falan da Quinta do Carregal, dese lugar privado da familia de Juan García Naveira na que de vez en cando entraban grupos organizados de visitantes. Mais descoñecemos se tiñan cabida as visitas libres e individuais tras mercar a perceptiva entrada na chamada Casa Taquilla ou se existía ese outro método empregado por eles nas viaxes por Europa con Rogelio Borondo, na que un encargado do Pasatempo actuaría de guía e acompañaría en todo momento ao visitante. Si que sabemos, polo contrario, que nestas antigas cabaleirizas ao pé da ponte que atravesaba o Mendo para quen baixaba dende a Praza do Campo, vendían os conxuntos de tarxetas postais ao prezo dunha peseta que ía destinada ao mantemento do Asilo García Hermanos (Rodríguez, 2020).



Fig. 6.- José Souto. Reconstrucción sobre os restos da Casa Taquilla de parte do muro que aínda non se conserva no parque.
Arquivo AAPP.

Entrada dos Leóns

Unha das fontes documentais principais para coñecer a decoración do Parque do Pasatempo son as *Memorias de un viaxe improvisado* de Rogelio Borondo (1900). Nelas o empresario brigantino narra a viaxe que comparte durante varios meses de 1899 con Juan e Jesús García Naveira. A través do seu detallado diario de viaxe poderemos coñecer -ou intuir- moitas das referencias que logo se repetirán no Pasatempo, sabendo onde se mercaron diferentes materiais ou onde tomaron os modelos para ocupar os terreos do Carregal betanceiro, varios anos despois de que o maior dos Naveira xa comezase a adquirir terras nesta zona e a enchelas de decoración.

A entrada estaría vixiada cos mesmos leóns que os tres amigos seguramente tiñan visto no Museo do Vaticano protexendo o sepulcro do Papa Clemente XIII. Son dúas bestas en posición relaxada que semellan protexer a quen os sobrepasa para entrar no Pasatempo.

Unha das peculiaridades desta parella de leóns é que foron executados en mármore de Carrara, cando o habitual no Pasatempo foi o uso novidoso do cemento Portland, sendo este lugar un dos pioneiros en España. Para traer a copia dende Italia contan que houbo que reforzar varias pontes dende A Coruña, aínda que finalmente acabarían abandonado o recinto en 1968¹⁴ trala venta por parte dos descendentes dos Naveira á igrexa, pasando deste modo a repousar na entrada da Basílica de Covadonga.

Avenida dos Emperadores

Paralelo ao enreixado de aires versallescos que protexía ao Pasatempo do camiño do Carregal, repartíanse doce bustos feitos en mármore de Carrara e que representaban a unha ducia de emperadores romanos cun factor común: ter certa relación con España ou ca Hispania da época. Entre o paseo axardinado podíamos atopar as caras de Julio César, Ottaviano, Augusto, Calígula, Claudio, Galba, Vespasiano, Tito, Trajano, Adriano, Caracalla e Ottone; ata que en 1929 Juan García Naveira manda levar as figuras para o xardín da casa da súa filla, Águeda García Iribarne, ante os continuos ataques vandálicos que padecían no Pasatempo. Isto responde tamén a unha moda da época, pois na súa viaxe con Rogelio Borondo por Francia, Suiza e Italia observan que moitos museos dedican diferentes salóns dos seus establecementos a amosar bustos dos emperadores romanos.

Estatua da Caridade

Unha das estatuas máis valiosas desta parte baixa –falando sobre todo en termos económicos- sería a Estatua da Caridade por estar feita tamén en mármore de Carrara. É unha transposición do cadro de Gaspar de Crayer onde se representa a unha filla que amamanta ao seu pai preso. Neste caso Juan García Naveira inclúe unha lixeira modificación na man dereita da muller, pasando de estar na cabeza do pai a aguantar, no caso do parque, do altofalante dun teléfono da época.



Fig. 7.- Postal da Avenida dos Emperadores ca Casa Taquilla e a Entrada dos Leóns no fondo. Fotogalería do Arquivo Municipal de Betanzos.

Esta, xunto á Fonte das Catro Estacións, son das escasas referencias que aínda manteñen o seu emprazamento orixinal, quedando totalmente desvirtuada por carteis publicitarios, edificios deportivos e demais equipamentos. Si que houbo un intento de traslado¹⁵, primeiramente ao Parque Pablo Iglesias e logo á Praza do Concello (Vales Vía, 2012: 261-262), pero problemas administrativos e queixas eclesíásticas paralizaron en varias ocasións o proxecto.

O simbolismo deste lugar vai máis en relación co propio concepto cristiá de caridade, co que Juan García Naveira si que parecía identificarse, que con postulados masónicos. Aínda que non deixa de ter un trasfondo similar o de procurar axudar sempre ao que menos ten, algo que os irmáns García Naveira cumpriron cas súas accións. Esta figura e a súa mensaxe cobrará un significado máis importante ao relacionala ca outra estatua que recibe esa particular chamada, a dedicada aos irmáns García Naveira; e co Asilo García Hermanos onde os dous filántropos exercían a caridade que procuraba esta muller.

Estatua dos Irmáns García Naveira

Outra das estatuas máis recoñecibles deste recinto inferior sería a dos propios irmáns García Naveira que dende 1983 repousa na praza central da vila, que leva tamén o seu nome. Esta foi outras das estatuas que non se levantou con cemento Portland, senón con mármore de Carrara, converténdoa nunha das máis valiosas do lugar. Nela aparecen os dous irmáns representados coma comerciantes, pois están acompañados dun libro copiador e de símbolos como o caduceo de Mercurio, deus do comercio.

A principal característica desta estatua é a postura dos irmáns, que forma parte desa conversa que manteñen ca Estatua da Caridade. Como dicíamos anteriormente, a filla que aleitaba ao seu pai preso parecía ter na man dereita un teléfono da época, reclamando por



Fig. 8.- Francisco Freire na Entrada dos Leóns ca Estatua dos García Irmáns ao fondo.
Arquivo da AAPP.

ese medio a caridade. Quen recibe a chamada será Juan García Naveira, que eleva na súa man dereita o auricular á altura da orella, mentres permanece abrazado ao seu irmán Jesús que sinalará ao horizonte. O lugar ao que sinala non é outro que o lugar onde eles exercían a caridade, o Asilo García Hermanos, dando resposta deste modo á chamada. O traslado desta figura deturpou por completo o fío comunicativo que exercía cando se encontraba na parte baixa do Pasatempo.

Fonte das Catro Estacións

Catro mulleres seguen representando aínda a día de hoxe ás catro estacións do ano: primavera, verán, outono e inverno na parte baixa do Carregal. Esta estatua, imitación da Fontaine Louvois de París ten a súa copia betanceira cunha única modificación, a do material ca que está realizada, sendo de formigón no caso brigantino.

Ao igual que acontece ca Estatua da Caridade, aínda permanece a día de hoxe no seu asentamento orixinal, aínda que as continuas modificacións da paisaxe fixeron que pasase de estar rodeada dunha frondosa vexetación a quedar enterrada e sen funcionamento entre instalacións deportivas.

Nela poderemos ver a cada unha das mulleres portando un símbolo de cada estación: a cornucopia -ou corno da abundancia- no caso da primavera, a leña para quentarse no inverno, as uvas no outono e unha muller cun peito de fora no caso do verán.

Casa dos Espellos

Unha das motivacións dos irmáns García Naveira para visitar París con Rogelio Borondo, era coñecer o estado da cidade uns meses antes de que comece a Exposición Universal de

1900 (Bourdon, 2020). Nos pavillóns da futura mostra atoparán un espazo similar a esta Casa dos Espellos, un lugar cuberto de espellos cóncavos e convexos que facían que todo o visitante quedara desorientado entre as súas catro paredes durante un instante de diversión. Ademais, na decoración deste lugar atoparemos un xogo de azulexos (Arcay, 2019) que pasaron a formar parte da memoria colectiva dos betanceiros, especialmente o da cruz do matrimonio, onde un home cargaba cunha cruz que presidía a súa muller. Trátase dunha mostra máis do particular sentido do humor de Juan García Naveira.

Estanque dos Papas

Nesta parte baixa, ao igual que referencias ao poder político imperial tamén existen imaxes que tratan o poder relixioso do catolicismo. Así acontece no Estanque dos Papas, un dos lugares máis significativos deste Pasatempo desaparecido. Sabemos pola testemuña de Rogelio Borondo que ao seu paso polo Vaticano Juan García Naveira puido ter mercado unha postal na que aparecían representados todos os retratos dos Papas que houbera na historia, dende San Pedro ata Pío X, representación similar á que tiñan visto nunha das salas da turinesa Basílica di Superga (Borondo, 1900: 54), onde atoparon 257 representacións pictóricas dos mandatarios eclesiásticos. Con base nesta imaxe levantou nas xunqueiras do Carregal un estanque con forma de trevo de catro follas que rodeou cos bustos de todos os xerarcas coñecidos, acubillando no perímetro do estanque máis de duascenas cincuenta esculturas, cada unha co seu cartel informativo do nome oficial e os anos de mandato. Os bustos estaban feitos co mencionado cemento Portland e todos eles estaban orientados cara o centro do estanque, decorado con fontes e cunchas de todo tipo, onde no seu interior unha muller cos peitos de fora daba de beber a un grupo de nenos. Esta acción, a ollos de todos os xerarcas relixiosos, parece conter tamén unha ampla dose de denuncia social, como no caso da Estatua da Caridade.

A localización orixinal deste estanque, rodeado de vexetación e coroado por unha imponente estatua do Sagrado Corazón de Xesús, ocuparía a mesma estancia que ten na actualidade o campo de fútbol García Hermanos. A súa desaparición hai que datala na década dos oitenta, tralo intento por parte de varios colectivos de salvagardar os seus restos do abandono e da especulación.

Zoolóxico

Seguindo as testemuñas da época hai que facer referencia a un zoolóxico que existiría no Pasatempo, non sabemos se na parte baixa ou ao final da parte alta, algo que acontecería tamén ca existencia dun suposto labirinto vexetal. O caso é que temos numerosas excursións



Fig. 9.- Foto de grupo diante da Fonte das Catro Estacións. Arquivo Municipal de Betanzos.



Fig. 10.- M.Chamoso Lamas.Estanque dos Papas ca Fonte das Catro Estacións.
Arquivo AAPP.

que quedan impresionadas con especies como os lobos, os monos ou as aves de diferentes procedencias. Cóntase tamén que Alfonso XII regaloulle un varias bestas dos seus cotos reais a Juan García Naveira, destacando a figura dun iac que non sobreviviu durante moito tempo ao clima do Pasatempo, aínda que é algo do que ata o momento non existe proba documental que así o certifique.

Xardín comedor, xardín salón e xardín dormitorio

Como xa dixemos, esta parte baixa estaba ideada co único obxectivo de distraer ao visitante, de arrastralo a unha sensación de sorpresa e de desconexión do mundo exterior. En vista das crónicas da época os chamados xardín-comedor, xardín-salón e xardín-dormitorio eran deses lugares que facían as delicias dos visitantes. Juan García Naveira construíu, xunto a un gran invernadoiro, o salón e o dormitorio da súa casa. A particularidade é que o material empregado desta volta foron os buxos, que ao recortalos deseñaban as estancias da súa vivenda. Para presidilas, colocou estatuas de materiais nobres cos bustos dos seus familiares.

Estatua de Mercurio

Desta estatua pouco sabemos na actualidade. A simboloxía da deidade encargada de protexer ao comercio volvía a aparecer novamente nas obras dos García Naveira (Camino, 2019), desta volta nunha escultura que seguindo as referencias gráficas parece estar construída con algún material nobre, seguramente bronce (Cabano, Pato, Sousa, 1998). Aos seus pés poderemos contemplar outra das características desta parte baixa do Pasatempo, a da decoración dos diferentes bancos cas pinturas das bandeiras de países de todo o mundo.



Fig. 11.- Panorámica da parte baixa do Pasatempo ca Estatua de Mercurio en primeiro termo e a Estatua da Caridade e dos Irmáns García Naveira no fondo. Arquivo AAPP.

Fonte Florentina

Esta fonte, chamada así nos xogos de postais que se vendían na Casa Taquilla, foi unha construción feita a partir de varios modelos diferentes (Teijeiro, 2019: 94) descoñecendo en gran parte os seus acabados, xa que non existen a día de hoxe imaxes que reflectan con detalle as súas características.

Fontes da canle

Un dos moitos canais que adornaban a parte baixa do Pasatempo remataban na chamada Fonte de Neptuno, deus das augas, na que aparecía acompañado da súa muller e dunha serie de motivos decorativos relacionados co mar. Dende alí partía unha canle artificial de auga que Juan García Naveira decorou con outro conxunto de fontes, entre as que identificamos a Fonte da Industria e o Progreso, con motivos que veremos repetidos na parte alta do Pasatempo; a Fonte do Trovador e a Fonte da Pescadora.

Nicho do Equilibrio

É outra das partes esquecidas do xardín do Pasatempo pero que aínda a día de hoxe consegue sobrevivir con certa dignidade. Trátase dun pequeno recuncho que quedou oculto ao pé da estrada de circunvalación e no que don Juan parecía retar ás normas da física amosando tres obxectos que mantiñan a súa rectitude nunha loita continua contra o equilibrio: o ferrocarril, que lograba transitar sen saír dos seus raís; a Torre de Pisa, xa daquela caracterizada pola súa inclinación como eles mesmos tiñan comprobado ca compañía de Rogelio Borondo; e a Pedra de Tandil, un coñecido monumento arxentino dunha gran rocha que semellaba estar flotando no aire.

6.2.- A PARTE ALTA DO PARQUE DO PASATEMPO

Pavillón de Recreo

Todo aquel que entrase pola parte baixa do Pavillón de Recreo percorrería os diferentes andares da construción que funcionaba a modo de museo de variedades. Non contamos con ningunha referencia gráfica do interior deste lugar, pero un roubo efectuado no seu interior permite facernos unha idea de como sería a decoración deste edificio, xa que os cacos fanse cas “bolas del billar, una hermosa piel, varios cuadros y otros objetos, por valor todo de 250 pesetas”¹⁶. Seguramente as súas estancias gardasen certa relación co museo pedagóxico que tiñan montado tamén nas Escolas García Hermanos, onde as paredes estarían cheas de referencias a outras culturas, animais disecados e obxectos curiosos.

Esta sería a mellor das entradas posibles á parte alta do Parque do Pasatempo ata a súa desaparición a mediados da década dos cincuenta do século pasado (Arcay; Teijeiro, 2019), transformándose co paso do tempo o terreo que ocupaba este lugar no punto de paso da estrada de circunvalación e, posteriormente, da pasarela metálica que copa o acceso na actualidade á parte alta do xardín. Á súa saída poderíamos comezar o paseo iniciático para o que foi concibido o Pasatempo, debendo comezar no recuncho máis baixo do parque, é dicir, dende o templete que coroa o centro do Estanque do Retiro.

Como xa explicamos anteriormente, cada unha das terrazas da parte alta do Pasatempo terían a súa correspondencia cos diferentes graos da masonaría azul ou simbólica (Álvarez, 1996: 20) -aprendiz, compañeiro e mestre- existindo no caso betanceiro dous niveis máis, un dedicado ao profano na parte máis baixa e outro á despedida do seu autor. Deste xeito a visita ao Pasatempo podería adquirir tamén unha vertente iniciática para percorrelo seguindo o fío dunha simboloxía específica e só apta para aqueles que soberan ler o que Juan García Naveira agochou entre fontes, estatuas, pozos e escaleiras, que non foi máis que as ensinanzas relativas á masonaría daquel momento, na que os tres diferentes graos pulaban por crear un ciclo formativo en tres dimensións fundamentais para o home: a ética, do aprendiz; a intelectual, do compañeiro; e a teolóxica, do mestre (Álvarez, 1996).

6.2.1.- NIVEL DO PROFANO

Nesta primeira terraza, a dedicada ao profano, ao non iniciado, haberá varios conxuntos escultóricos -Estanque do Retiro, Estanque da Gruta e Muro da España Monárquica y sus 18 hijas republicanas- que terán como obxectivo principal a preparación do neófito, completar a súa formación para que poida continuar co seu avance no camiño do Pasatempo. Teremos que ter sempre presente que estamos na parte máis baixa do noso percorrido, na zona máis escura e sombría, onde unicamente o progreso individual conseguirá facernos avanzar ata zonas máis despexadas. Esta metáfora do camiño será a que guíe a nosa visita, tendo como obxectivo deixar atrás a escuridade da ignorancia para chegar á luz da sabedoría.

Estanque do Retiro

Este estanque é o derradeiro exemplo da mala conservación do Pasatempo, xa que o derrubamento dunha parte da illa do templete propiciou o peche do xardín en outubro do 2018.

Dita illa está presidida, precisamente, polo nome que lle puxo o maior dos Naveira a este recuncho: Estanque del Retiro. Sorteando estas letras aparecerá unha réplica da Torre de Hércules, símbolo comercial dos García Naveira na Arxentina, como luz que tratará de alumear o camiño que aquí iniciamos.



Fig. 12.- Estanque do Retiro co desaparecido Pavillón de Recreo ao fondo.
Arquivo Municipal de Betanzos.

Este percorrido tería que empezar no banco que rodea o interior da illa do templete, sobre o mosaico que forman as figuras mariñas e que tería que estar regado polas numerosas fontes que decoran este lugar. A auga que chega ata aquí e que brotará de todas as fontes do parque terá sempre a mesma orixe, o Estanque de Salomón, do que falaremos máis adiante, no seguinte nivel. Mais o brote de auga máis portentoso deste inicio sería o representado pola parella de danaiades, fillas do rey Dánao castigadas a encher de por vida un cántaro de auga sen fondo.

Este cántaro, xunto aos centos de cunchas -entre elas a venera- que decoran o Estanque do Retiro e que Juan García Naveira tiña adquirido en diversas tendas de Italia (Borondo, 1900: 62-63), remítennos novamente á idea de escuridade na que sen sabelo estamos sumerxidos. A parte máis baixa do Pasatempo enlaza deste modo co inferno, a través de dous obxectos que acompañaban habitualmente os corpos dos defuntos para combatir a sequeidade do inferno (Martínez, 2009: 82-83).

A viaxe iniciática partiría do interior desta illa e tería que levarnos a percorrer o parque acompañados dun mestre que guiase a cerimonia. Xunto a el partiríamos deixando atrás este templete e detendo o noso paseo na mesma ponte de saída, dende onde observaríamos dúas árbores a ambos lados, os que Juan García Naveira denominou Árbol de la Virgen y Árbol de Guernika, remitíndonos na imaxe ao sicómoro que brotou no barrio de Matariyah (El Cairo) ao paso da Sagrada Familia, moi popular nas postais turísticas da época e que de seguro visitou o filántropo na súa viaxe a Expito. A tradición conta que mentres fuxían de Herodes pararon a descansar neste lugar no que brotou un manancial de auga do que bebeu a Virxe María e que lle permitiu lavar a roupa do seu fillo, brotando a árbore do



Fig. 13.- Árbores do Estanque do Retiro. Arquivo AAPP.

charco que deixaron. No lado contrario, a árbore de Guernika, o carballo que dende a Casa de Xuntas de Guernika representa ás liberdades do pobo vasco. A significación destas dúas imaxes pode gardar relación cas futuras leccións que agardan por nós no Pasatempo, centradas na transcendencia e nas liberdades das que falará Juan García Naveira, pero parece remitir tamén a un dos primeiros pasaxes da Biblia, a das árbores do paraíso.

Na Xénese do Antigo Testamento existe unha descrición do Edén no que se conta como foi creado o primeiro home, permitiéndolle comer de calquera árbore, agás do do coñecemento do ben e do mal. Esta árbore tiña a súa contraposición na árbore da vida, outra especie situada no centro do xardín. Á árbore do coñecemento representaríaa morte e sería da que finalmente comerían Adán e Eva, sendo enganados pola serpe, lección que nos falará da capacidade moral para poder discernir entre os feitos que están ben e mal. A súa vinculación co simbolismo masónico poderemos atopalo xa nas Constitucións de Anderson, o documento fundacional da masonaría moderna, onde Adán aparece como o pai de todos os homes, o primeiro masón, e na intención da orde -igual que a doutros movemento da época- da necesidade de crear dende o século XVIII unha moral laica que estaría chamada a substituír á moral relixiosa (Sánchez, 2014: 64). Dende este prisma haberá que abordar todas as leccións do Pasatempo e ter sempre presente as consecuencias das nosas eleccións.

No caso betanceiro tamén poderemos ser expulsados do xardín neste primeiro nivel se caemos nas tentacións que se nos van presentar. De feito no camiño que prosigue aparecerán diferentes trampas para impedir a nosa progresión. Primeiramente, e antes de pasar a pequena ponte para saír do templo, teríamos que atravesar un pequeno túnel para pasar ao perímetro do estanque. Este acceso tería que estar recuberto de espellos



Fig. 14.- Daniel Lucas Teijeiro Mosquera. Representación do escudo masónico do Estanque do Retiro.



Fig. 15.- Loty. Detalle do escudo masónico do Estanque do Retiro. AHP Lugo.

cóncavos e convexos, a semellanza da Casa dos Espellos, para representar un xogo habitual nas loxas masónicas e que terá que ser unha idea que manteñamos durante toda a ruta: o noso progreso, o noso avance, unicamente terá un inimigo e non será outro que a nosa propia persoa, por iso cómpre vernos e coñecernos dende todos os ángulos posibles para saber a que nos imos enfrontar. Presidindo este punto estaría un obxecto, entre dúas columnas, que podemos asegurar que foi dos poucos que desapareceu intencionadamente nos anos da Guerra Civil Española ou nos primeiros anos da posguerra. Tratábase dunha decoración que chegou aos nosos días grazas a ser retratada polo fotógrafo Charles Alberty Jeanneret Loty (Rodríguez, 2015a: 439) (Vázquez Rey, 2018) e na que se admiraban varios relevos claramente identificables por calquera profano ca masonaría: a escuadra, o compás ou a pirámide, combinado con outros como a estrela de cinco puntas (Rodríguez, 2015a: 426). A evidencia dos símbolos foi de seguro a motivación que levou a facelos desaparecer, deixando ante os nosos ollos decenas de símbolos que ante a falta do coñecemento necesario non puideron eliminar, porque a realidade iniciática está sempre velada e para descubri-la, para poder desvelar ese segredo masónico, hai que experimentar os símbolos e o ritual, sendo esta a única maneira de revelar o que agocha.

Unha vez no perímetro do estanque, nese camiño que bordea todo o recinto e que está decorado cos símbolos xeométricos creados con cantos rodados, teremos ante nós unha nova proba: a das poldras polas que deberemos avanzar, acompañados e guiados en todo momento polo mestre e tratando de facer fronte ás tentacións que van aparecendo no noso camiño. Recordemos que estamos no nivel máis baixo e escuro, somos profanos presos da nosa ignorancia e poderemos caer rendidos en calquera momento ante as sorpresas que nos presenta este pasatempo: mulleres espidas entre a penumbra das covas,



Fig. 16.- Ángel Arcay López cas poldras do Estanque do Retiro con transportes antropomórficos. Arquivo AAPP.

animais salvaxes ocultos entre as rochas, etc. Para tratar de progresar e de avanzar, Juan García Naveira colocará na nosa man unha serie de transportes de diferentes épocas para axudarnos a ir cara adiante: figuras antropomórficas que mesturan corpos de muller e vehículos motorizados, un dirixible ou embarcacións como as que tiñan visto en diferentes museos na súa viaxe por Europa xunto a Rogelio Borondo, especialmente no Museo Naval de París (1900: 16).

Se repasamos a biografía dos irmáns García Naveira veremos que o viaxar, aínda que fose forzado pola emigración, foi case a súa salvación ou o que propiciou o seu avance social. É por iso que retomarán en incontables ocasións esta referencia no Parque do Pasatempo. Neste caso continua a falar de progreso xa que presenta dende os medios de transporte máis rudimentarios -esa canoa que decora a illa do templete- ata elementos futuristas de maquinarias aínda hoxe descoñecidas.

España monárquica y sus 18 hijas republicanas

O seguinte conxunto sería o que está presidido por este curioso lema no que Juan García Naveira pretende mesturar as traxectorias das dúas formas de goberno. Aquí sería necesario facer unha puntualización sobre as motivacións políticas dos irmáns García Naveira, ou polo menos do irmán maior, pero non existen probas suficientes para poder aclarar a diatriba. Por un lado, amosa no seu parque unha inmensa cantidade de simboloxía republicana e todas as súas obras filantrópicas están destinadas a axudar aos máis desfavorecidos; pero pola outra banda sabemos que acaba militando na Unión Patriótica de Primo de Rivera, un partido de corte monárquico e ultraconservador, o que non fai máis que sementar de dúbidas a traxectoria do benfeitor betanceiro.

Esta particular relación familiar de monarquía e república tamén ten moito que ver ca visión que quere aportar noutros recunchos do parque e que pretende levar ao turista a outras latitudes. Ao igual que amosa os medios de transporte necesarios para o noso progreso sempre tratará de chamar a atención do visitante presentando novos destinos nos que refuxiarse ou aos que dirixir a súa progresión. O Muro das viaxes ou o propio Muro das horas conterán a mesma simboloxía. Por iso é posible, sen saír do parque e de Betanzos, coñecer o mundo nesta enciclopedia de formigón.

Neste caso aproveita tamén para narrar un suceso histórico, a dos movementos de independencia das colonias hispanas no continente americano, aportando para iso os escudos das dezoito antigas colonias españolas que se independizaron nas tres primeiras décadas do século XIX (Arxentina, Venezuela, Paraguai, Nicaragua, Ecuador, México, Perú, Guatemala, Cuba, El Salvador, República Dominicana, Honduras, Colombia, Costa Rica, Bolivia, Panamá, Chile e Uruguai) e engadindo, quizais por esa visión universalizadora que lle quixo dar ao Pasatempo, a da nación brasileira, colonia que se independizou de Portugal en 1822.

O feito de empregar os escudos das novas nacións para simbolizar a súa independencia pode ter certa intencionalidade posto que moitos dos movementos revolucionarios estiveron apoiados por ilustres masóns do continente americano, como pode ser o caso de José Martí, José de San Martín ou Simón Bolívar¹⁷, e contaban na súa heráldica con referencias a esta orde: o gorro frixio, os raios de sol ou os apertóns de mans responden a este esquema simbólico que veremos repetido tamén no Muro de homenaxe á Arxentina. Ademais, a existencia do escudo de Panamá revela outro dato curioso, e é que a construción deste muro tivo que ser posterior á súa independencia, en 1903, cando puxo fin á súa unión con Colombia que tiña comezado en 1821, cando fixera efectiva a súa separación de España.

Existe tamén un escudo de España que pasa moitas veces desapercibido por non estar na mesma liña que os demais, senón que para atopalo temos que alzar a vista ata o alto do muro e alí veremos o escudo empregado dende o reinado de Carlos III co Vélaro de Ouro. Esta escollo pode ser intencionada, ao igual que acontecerá co relevo do Fusilamiento de Torrijos y sus compañeros en las playas de Málaga, posto que Carlos III é un dos poucos monarcas europeos dos que se conservan testemuñas escritas da súa particular obsesión antimasonónica, pensamento que levou a prohibir a masonaría baixo o seu reinado (Ferrer, 1996: 67).

Baixo estas representacións heráldicas existen media dúzia de cadros que parecen fornecer ao visitante dunha serie de máximas morais ou éticas a xuízo do autor do parque, quedando repartidos estes relevos a ambos lados da Fonte da Agricultura, unha fonte de grandes dimensións traída dos modelos das empresas de fundición francesas (Teijeiro, 2019) e modificando a escultura que coroa o conxunto, sendo no caso betanceiro unha campesiña con vestimentas tradicionais. Baixo esta Agricultura aparecerán tamén tres alegorías habituais no Pasatempo: as da Industria, o Progreso e o Comercio. Comezando polo mural situado máis ao sur do parque, próximo a unha das portas desta parte alta, atoparemos os seguintes relevos:

A aparición da Virxe

En ocasións confúndese cunha escena da vida campesiña, na que un grupo de agricultores parece admirar a unha figura que sae entre as árbores. Neste caso trátase dunha aparición relixiosa onde o significado principal deste episodio será a relación directa entre o pobo e a figura mariana, sen ningún tipo de intermediario da xerarquía eclesiástica,



Fig. 17.- Panorámica do muro da España Monárquica y sus 18 hijas republicanas. Arquivo AAPP.

o que se pode entender como unha crítica por parte de Juan García Naveira que, como veremos máis adiante, avogaba por unha relixiosidade primixenia fuxindo das grandes ostentacións da igrexa.

Escena dun duelo

O seguinte relevo parece ser unha mensaxe de paz e diálogo, ao aparecer representada unha das formas habituais da época de resolver os problemas. Nel vemos a un home armado a cada lado do cadro, estando un deles ferido. Ao contrario do que aquí se representa, o Pasatempo estará cargado de referencias que favorezan o diálogo e a comprensión como forma de resolver as diferenzas, caso que veremos por exemplo no Muro das Relixións.

Fusilamento de Tupac-Amaru II

O sacrificio do líder indíxena Tupac-Amaru II, sobrenome de José Gabriel Condorcanqui Noguera (1738-1781) tal e como se narra nas crónicas, é outra das imaxes destes relevos. Trátase dun caudillo peruano que liderou unha das maiores rebelións anticoloniais de América, sendo unha persoa culta, defensora da súa lingua nativa, defensor da abolición da escravitude e da independencia americana ante o invasor español. Precisamente na imaxe do seu asasinato podemos ver o contraste entre os líderes hispanos que mandan aniquilalo e os seus aliados. O seu nome estivo ligado á loxa de Lima onde algúns autores manteñen que foi iniciado, dándolle nome a outras agrupacións posteriores ou aparecendo a súa representación simbólica en moitas outras (Martín, 2010: 369).

La última oración de los mártires cristianos (1883)

O cadro de J. L. Gérôme -que Juan García Naveira tiña convertido en postal na súa biblioteca particular (Cabano; Pato; Sousa, 1998: 47)- será outro dos relevos que decoran

esta zona e que cobrará maior relevancia se o comparamos ca imaxe anterior. Os mesmos cristiáns que asasinaban a Tupac-Amaru son os que nesta imaxe están sendo atacados no foxo do circo romano, aos pés dos leóns ou mesmo en chamas. Parece servir esta imaxe feita en cemento de advertencia para non repetir erros pasados e, sobre todo, fuxir novamente da violencia e a intolerancia.

La paz por el arbitraje

Este é o único relevo que conta cun texto que lle dá título, neste caso La paz por el arbitraje. Nel aparece representado un círculo feito á súa vez por 49 pezas circulares, unidas entre si por liñas que van dun lugar a outro. Se temos en conta que este muro é posterior a 1903 hai que contextualizalo nesa época previa ás grandes guerras, onde diversos colectivos non buscaron a confrontación e a violencia, senón todo o contrario. Houbo nacións que chegaron a pactos e acordos de paz, de non agresión, o que Juan García Naveira quixo poñer de manifesto neste recuncho do Pasatempo, potenciando unha idea que como veremos co paso dos anos acabaría fracasando. Esta é ademais unha das mostras máis importantes da relación entre o Parque do Pasatempo e a masonaría, xa que a Institución del Tribunal de la Paz ou o Tribunal del Arbitraje serán considerados descendentes directos do movemento masónico (Enríquez, 1995: 246) como así se demostrou nos diferentes encontros internacionais nos que participaron todo tipo de colectivos, dende loxas masónicas a partidos políticos.



Fig. 18.- Detalle do relevo La paz por el arbitraje. Arquivo AAPP.

Santa Isabel de Hungría curando a los tiñosos (1672)

O cadro de Murillo representado no parque co novidoso cemento Portland volvía amosar un dos valores que xa tiña presentado Juan García Naveira no seu Pasatempo, o da caridade. O Rito Escocés Antigo e Aceptado da masonaría, no que os primeiros grados corresponderían aos da masonaría azul que aparecerán representados no parque, toma como referencia os valores de humanismo, do espiritualismo, da fraternidade e da filantropía, empregando o método do rito como a vía para acadar estas virtudes nun esforzo individual e colectivo, mediante a tradición iniciática e progresiva que permita acadala. Neste senso, o rito pulará polo progreso da sociedade, tanto no campo espiritual e moral, como no material e intelectual. Polo tanto, a filantropía e o humanitarismo, que sempre se confunden na obra do indiano co valor cristián da caridade, ten máis que ver ca masonaría que ca propia relixión católica.

El fusilamiento de Torrijos y sus compañeros en las playas de Málaga (1887-1888)

A pintura de Gisbert aparece no alto do muro, contando cunhas dimensións maiores que os anteriormente mencionados e sabemos grazas á documentación gráfica que foi dos

últimos en realizarse. Aproveita o filántropo brigantino para referenciar deste xeito os conflito continuado que padece a España decimonónica, dividida durante toda a centuria entre liberais e absolutistas, encarnados estes últimos na figura de Fernando VII, outro dos monarcas que perseguíu á masonaría e a moitos dos valores que esta defendía e que aparecen simbolizados na obra de Gisbert.

Friso dos animais

A cualidade didáctica do Pasatempo parece indiscutible, sobre todo se botamos a vista a este tipo de referencias. O chamado Friso dos animais é un motivo decorativo que acubilla a 95 miniaturas de diferentes animais procedentes de todo o planeta. Baixo eles, funcionando coma fontes que nos recordarán que seguimos nese nivel salvaxe e escuro, Juan García Naveira disporá de varias estatuas de dragóns, morcegos e serpes para trasladar a auga ata o Estanque do Retiro.

País de Oriente

A forma de ascender máis evidente ata a seguinte terraza será por medio de dúas escaleiras que comparten morfoloxía e mensaxe, aínda que non decoración. A forma de ascender dunha terraza a outra sempre será por escaleiras con dous camiños separados por un pozo, deixando en mans do turista que visite o parque a toma da decisión na progresión do seu camiño. Avanzar por un lado ou polo outro implicará unha serie de significados, os opostos que continuamente se simbolizan nese chan axedrezado as loxas, deixando no medio un pozo que ameazará o noso progreso, recordándonos en todo momento que o ascenso pode vir parello dunha rápida caída á escuridade da que partimos. Esta é a razón pola que as escaleiras teñen que ter unha vía para ascender e outra para descender. Xunto a unha delas, a que antigamente estaba coroada pola Fonte de Cúpido, atoparemos outra das referencias que parecen achegar a idea do Pasatempo ao esoterismo masónico.

Ao pé da escaleira poderemos apreciar un relevo que conta cun enigmático texto:

**UD. QUE LE GUSTA VIAJAR I QUE TIENE CONOCIMIENTOS I
UNA EDUCACIÓN QUE SE SEPARA ELEVÁNDOSE DE LA DE LAS
CLASES ELEVADAS EN ESPAÑA SACARÍA GRAN PROVECHO
Y GUSTO VISITANDO TODO ESTE PAÍS DE ORIENTE.
ILO ILO 25 DE AGOSTO DE 1904. B.S.P.S. BERRUEZOS**

Aquí o Oriente simboliza o lugar por onde nace o sol todos os días como resultado do movemento de rotación da terra, camiño que se asemella ao que se emprega na masonería para que o home faga o percorrido en busca da luz ou da sabedoría. En Betanzos, o Parque do Pasatempo está colocado de tal maneira que o percorrermos camiñando no mesmo sentido do sol, ata que cheguemos ao que nunha loxa chaman Oriente, ese lugar que está separado do resto do Templo por unha balaustrada elevada por tres chanzos. Estes tres escalóns poden ser as tres terrazas que teremos que atravesar para chegar aos pés do León Colosal, nun dos poucos lugares onde estaremos baixo o ceo e cubertos de luz, sobre as grutas e sobre toda a escuridade que deixamos atrás. É por este motivo tamén que nas loxas se representa o firmamento cheo de estrelas ca cátedra do Venerábel Mestre ao fondo, simbolizando a espera paciente da luz, esa forza cósmica que actúa en todo o Universo xerando e mantendo todo canto existe. Neste paralelismo, quen simboliza todo isto e agarda pacientemente a que o sol saia por detrás da cidade de Betanzos é o propio León Colosal.



Fig. 19.- Relevo do País de Oriente. Arquivo AAPP

Estanque da Gruta

Pero antes de chegar aos pés do León Colosal, obxectivo da nosa viaxe, teremos que achegarnos á zona norte deste primeiro nivel para coñecer o simbolismo que agocha o Estanque da Gruta. Na súa orixe, especialmente ata a chegada da estrada que dividiu o Pasatempo en dúas partes, esta sería unha zona máis sombría e escura, recargada de vexetación como podemos ver nas coleccións das postais que se vendían na Casa Taquilla. Dentro deste xogo de luces e sombras o Estanque da Gruta estaría decorado por todo tipo de animais, incluso dentro da propia cova onde atoparemos unha xirafa, un elefante ou algo que semella a un niño de serpes.

A coñecida popularmente como Gruta da Recoleta, a cova que decora a parte superior do Estanque da Gruta, ten varias teorías sobre a súa similitude, xa sexa coa dos parques arxentinos de rocalla ou coa gruta da igrexa de Santiago en Betanzos. Non nos debe confundir unha falsa ara que decora o centro da cova e que foi colocada polo programa «Inocente, Inocente» en 1994 para gastarlle unha broma ao deportivista Beбето, ficando logo no lugar para despiste dos turistas.

Quen accedese ao Pasatempo a través do Pavillón de Recreo do que falabamos antes tería que baixar a través das escaleiras que desembocarían a este lugar, mudando por completo a percepción actual que temos del. De feito aquí tamén existirían unhas poldras sobre o estanque, unhas pedras polas que ir saltando para salvar a auga e para poder fuxir tamén dos animais que decoran as paredes baixo as zocas e as letras que presiden este recuncho.

Saltando con cuidado sobre elas chegaríamos á chamada Boca do Inferno, que orixinariamente non sería un punto de saída senón de entrada. Esta misteriosa Boca de Hades parece ter a súa relación estética ca outra entrada aos infernos que existe no Parco dei Mostri de Bomarzo, ou mesmo hai autores que a relacionan co Cabaret de L'Enfer ao que se adentraron xunto a Rogelio Borondo nos seus paseos por París. Este local estaba decorado cunha boca similar na entrada, sendo o interior unha cova angosta como poden ser as do Pasatempo. Mais é preciso centrar a nosa atención no corpo que acompaña a esta boca, xa que se trata dun animal mariño, o que abre a posibilidade dunha terceira teoría: a da balea de Jonás.

Cóntanos a Biblia que Deus solicitoulle a Jonás que fose a predicar á cidade de Nínive, coñecida pola maldade das súas xentes. Sen embargo, Jonás embarcouse con dirección a Tarsis, nunha latitude oposta, polo que Deus desatou unha gran tormenta que acabou con Jonás dentro da balea na que pasou varios días, arrepenido e rezando, ata que Deus conseguiu que o animal cuspiše a Jonás e este pasara o resto da súa vida predicando en Nínive.

A ruta do Pasatempo será similar. Todo aquel que non se queira desviar do camiño correcto terá que reunir a valentía suficiente para entrar na boca da balea, nos infernos, de onde sairá renacido. E é que nas covas ás que esta gran boca dá acceso, ocorre outro dos exemplos máis claros da vinculación deste xardín ca masonaría.

Estariamos ás portas da iniciación, onde o profano terá que dítar testamento, de morte e de resurrección, para volver á inocencia orixinal ao tempo que se despoxa de todos os metais que porte (Martínez, 2009: 92-93) e responde a tres preguntas sobre Deus, sobre el mesmo e sobre a sociedade. O proceso da iniciación ten lugar nun local da loxa masónica que é a chamada Cámara de Reflexión e que o profesor Valín Fernández (1996: 26-27) describe do seguinte modo:

Compartimento oscuro de reducidas dimensiones, situado fuera del templo pero, por lo general, cerca de la puerta de éste. Su finalidad consiste en que el profano, a la luz de una vela, escribe su testamento filosófico y reflexiona sobre el acto iniciatorio que va a realizar.

Fig. 20.- Decoración do interior do Estanque da Gruta. Arquivo AAPP.



figuras de animais salvaxes; e terá un unha apertura dende a que poderemos ver a luz pero polo de agora, metaforicamente, aínda non teremos acceso a ela. Cumprido con este paso, con esta entrevista e ca posterior aceptación, o iniciado podería continuar co seu camiño e volver ao exterior, renecendo igual que Jonás despois de estar no interior da balea. Quen teña a sorte de renacer no Pasatempo, igual que na lenda bíblica, terá que continuar o camiño trazado polas covas artificiais que deseñou Juan García Naveira, tendo a saída desta gruta na seguinte terraza, a dedicada ao nivel de aprendiz na masonaría.

En resume, a viaxe do iniciado será moi similar á de Jonás, porque entrará na boca da balea sendo un profano e sairá, renacerá, xa na terraza correspondente co nivel de aprendiz. Polo tanto, e facendo referencia ao vocabulario masónico, a iniciación dun home corresponderá a este proceso que protagonizará na Cámara de Reflexión, onde entrará como un simple profano e alí, tras apreciar inscricións e coñecementos como o V.I.T.R.I.O.L. (*Visita interiore terrae, rectificando invenies occultum lapidem, Visita el interior de la tierra, rectificando, hallarás la piedra oculta*) (Valín, 1996: 27) sairá facéndose cargo da súa propia pedra interior que no caso do aprendiz será unha pedra bruta, sen traballar; cando ascenda a compañeiro será cúbica; e, finalmente no grao de mestre, será piramidal (Sánchez, 2014: 61). Comeza agora ese camiño que indicabamos ao comezo do traballo, no que o iniciado terá que ir desbastando a súa propia pedra, traballando o seu interior ata conseguir eliminar as súas arestas irregulares.

6.2.2.- NIVEL DO APRENDIZ

O camiño do aprendiz aparecerá recollido na seguinte terraza do Pasatempo. A el esíxenselle dúas virtudes relacionadas co coñecemento ético que ten que asimilar para poder progresar: aprender a comportarse e a convivir na sociedade segundo o status que agora ostenta e facer o mesmo dentro da loxa, o que podería resumirse, como xa anticipabamos, nun coñecemento dos valores éticos máis fundamentais. Para iso ten que empregar dúas ferramentas simbólicas, a maza e o cicel, os útiles do canteiro, cos que ir desbastando a pedra.

Es imperativo esencial, a su sino masónico, la exigencia categórica e ineludible el pulir en la cotidianidad, la muchas veces dura piedra de su defecto, frente a la suave modelación paulatina del ver poco a poco también, la escultura clásica de la acción creciente de la virtud. El valor simbólico de las herramientas del aprendiz masón es rico en significado, porque, aparte de lo que dice el aprendiz, en la enseñanza de la orden, es notablemente rico también, en los valores simbólicos que dice al iniciado, para su interiorización y aplicación práctica a esa realidad extraña que a veces es la vida (Tammuz, 2014: 72).

Neste nivel da horta de don Juan atoparemos as ensinanzas que precisa coñecer todo aprendiz para convivir na súa propia loxa e na sociedade da que participe. E isto aparecerá representado a través de dous muros, o Muro dos Azulexos para explicar a convivencia masónica e o Muro de homenaxe a Arxentina para o segundo caso.

Muro de Arxentina

Toda esta zona do Pasatempo parece estar rematada en 1910, momento no que Juan García Naveira celebra o centenario da independencia arxentina no seu xardín convidando aos seus amigos a degustar un asado coma se estivesen na Pampa¹⁹. Será a través dunha serie de referencias a este país como nos fale Juan García Naveira desa sociedade na que tivo que convivir, ocupando este número con:

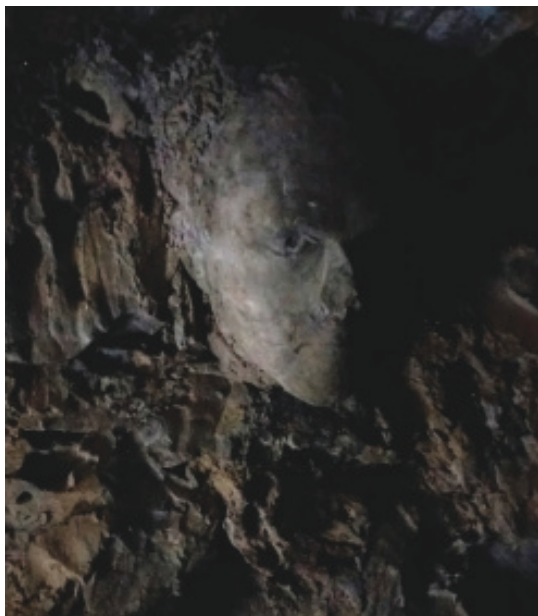


Fig. 23.- Cabeza humana no interior das covas.
Arquivo AAPP.



Fig. 24.- Cadaleito no interior das covas.
Arquivo AAPP.



Fig. 25.- Banco no interior da Cámara de Reflexión.
Arquivo AAPP.

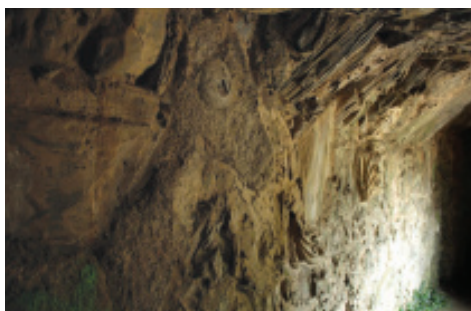


Fig. 26.- Formas de animais no interior das covas.
Arquivo AAPP.

- A Pirámide de Maio, que representa o primeiro monumento levantado na Arxentina para celebrar a independencia deste país o 25 de maio de 1810, cas imaxes do sol, os raios de luz, o apertón de mans, o gorro frixio e a coroa de ramas pero, desgraciadamente, na actualidade xa non podemos apreciar a escultura da liberdade que tería que aparecer no alto. Moitos destes símbolos aparecerán representados no seguinte apartado, na heráldica provincial arxentina, froito da relevancia masónica no seu proceso de creación, ao igual que vimos no caso das fillas republicanas da monarquía.

- Os escudos das provincias arxentinas, aproveitando os arcos que deseña sobre o muro. En cada oco colocará os escudos das trece provincias que en 1853 crearon a Confederación Arxentina e que, xunto á de Buenos Aires, formaron sete anos despois a



Fig. 27.- Escudo do Muro de Arxentina con simboloxía masónica. Arquivo AAPP.

nación arxentina. Na unión dos arcos aparecerán o resto das provincias arxentinas nun letreiro co seu nome e o da súa capital e unhas aves con trinta e tres plumas, mirando cada unha para un lado. Pódese tratar dunha alegoría das aguias bicéfalas que miran ao pasado e ao futuro, sendo ao mesmo tempo o símbolo do Supremo Consello do Grao 33 do Rito Escocés Antigo e Aceptado, o que nos faría intuír que a relación do maior dos Naveira ca orde segreda chegaría ata os niveis máis altos aos que pode optar un masón.

- Os bustos dos primeiros doce presidentes arxentinos, que aparecerán na parte alta do muro, no friso sobre os arcos, onde cada busto irá acompañado do nome e os anos de mandato.

- Ao principio e ao final do muro, dous relevos representan dúas pasaxes dos libros *El Gaucho Martín Fierro*, escrito por José Hernández en 1872 e *La vuelta de Martín Fierro*, escrito sete anos despois. Serían a representación de dúas esceas: *La carreta acampada* e *El adiós del Gaucho*. Cobran

especial importancia estas imaxes por ser obra dun recoñecido francmasón a quen se lle considera na Arxentina o máximo expoñente do poema épico nacional e autor do primeiro poemario gaucho.

- O Muro das horas, onde aparecen representados corenta e un reloxo cas horas en diferentes cidades do mundo. Non coinciden nos minutos porque son as horas antes da chegada do ferrocarril e da creación dos fusos horarios. No medio, un reloxo de maiores dimensións ca publicidade de Cronómetros Escassany, fai mención desta casa comercial bonaerense que se caracterizaba por ter un escaparate decorado dunha maneira similar a esta parede, con varios reloxo sobre a súa porta. O seu significado no Pasatempo parece estar vinculado novamente a esa idea de globalidade que víamos en puntos como *La paz por el arbitraje*, mais tamén conta cun importante significado pedagóxico que de seguro faría as delicias dos alumnos que visitasen a finca da man dos seus profesores.

Rematado este muro e antes de pasar ao seguinte, veremos novamente dúas representacións de transportes relacionados cas innovacións e o progreso da época. O primeiro é unha estación de funicular que aproveita o lateral dunha escaleira para reproducir todo o traxecto, dende a Estación de Funicular ata o cumio da montaña que aparece representado cun saínte na propia parede. Ao seu lado, o Buzo, un home na procura dun tesouro empregando o traxe de buzo que se tiña inventado pouco tempo antes e que nos



Fig. 28.- Águias bicéfalas ao redor dun dos relevos de Martín Fierro e da Pirámide de Maio.
Arquivo AAVV.

permitía abordar novos horizontes, como tiñamos visto nas obras de Julio Verne publicadas tamén nesta época. Dúas novas maneiras de avanzar no noso camiño e de procurar os grandes tesouros cos que nos tentaba don Juan, tanto no fondo do mar como no alto dunha montaña. A carga pedagóxica destas imaxes estará presente tamén nos libros de texto que empreguen nas escolas fundadas polos irmáns, xa que o buzo remite exactamente á imaxe que publica Dalmau no seu *Lecciones de cosas* (Fuentes, 2014: 144).

Muro dos Azulexos

Esta é unha das zonas máis complexas de comprender en todo o parque xa que é a que nos permite recibir unha serie de leccións necesarias para poder afrontar a nosa evolución dentro da orde. Empregando azulexos, un material que xa existía pero que o seu uso era novidoso na Galicia de comezos do século XX, aparecen catro conxuntos formando diferentes imaxes, coroados por dúas grandes estatuas tamén cargadas de simbolismo e relacionadas cos valores que veremos a continuación: a Estatua da Liberdade e a Estatua da República, novamente portando símbolos xa vistos nos escudos americanos. Este lugar está ideado como unha representación da conduta masónica que consiste en instruír en todo que sexa fomentar o amor á patria, purificar as boas costumes, educar e dirixir o espírito para o interese público e potenciar as virtudes e os ideais das persoas en contra da ignorancia e a superstición. Para a súa evolución é necesario obter uns valores esotéricos nos que instruír aos compañeiros, motivo polo cal, tras ter traballado en si mesmos, faise necesaria unha apertura aos valores dos mundo que os arrodea. Aproveita entón este tipo de decoración para pór de manifesto as catro virtudes masónicas que aparecen representadas no alto do muro:



Fig. 29.- Detalle dunha das imaxes simbólicas do Muro dos Azulexos. Arquivo AAPP.

- A legalidade fai referencia á aceptación por parte da loxa de todo o ordenamento xurídico que emana da vontade do pobo, estando prohibido o posicionamento na súa contra. O obxecto que se emprega para isto é o da rosa, que simboliza a iniciación nos misterios da masonería e a rexeneración. Aparece representada en varios cores, incluso no morado que é a único cor prohibida nunha loxa, sendo tamén un tributo aos templarios e aos rosacruces, ordes segredas intimamente relacionadas ca masonería.

- A fraternidade trata de explicar a importancia para a masonería de vincular ás persoas dentro da sociedade, dándolle especial importancia ás relacións cos demais. Por este motivo é unha obriga dos iniciados practicar a irmandade e a solidariedade, concepto este último que estaría formado pola unión da liberdade, a igualdade e a fraternidade.

- A liberdade, un dos valores máis elevados ao que pode optar unha sociedade, aparece representado desta volta ca rexeneración das plantas e as aves nunha ribeira.

- A patria para os masóns implica unha orde que substitúe ao egoísmo humano. No Parque do Pasatempo aparece representado pola acacia, un dos símbolos máis recoñecibles da masonería que indica a iniciación e o coñecemento dos segredos dos mestres masóns. Neste rito, a aquel irmán ao que se lle pregunte se é mestre, sempre terá que responder que coñece os segredos da acacia.

Aquí estaría a última parada deste primeiro capítulo da viaxe iniciática, tendo que agardar neste lugar o masón encargado de recibir a palabra de pase que lle abriría ao aprendiz un novo camiño no grao de compañeiro. Neste caso, a palabra de pase estará vinculada cas representacións destes últimos azulexos, ca espiga que renace ao pé dun caudal de auga.

Muro das Relixións

Para rematar, e aproveitando o lateral doutra escaleira, aparece o Muro das Relixións, unha especie de diagrama de barras no que aparecen representadas as crenzas do momento con cadanseu rótulo onde podíamos ler o nome e os millóns de seguidores que tiña cada unha. A figura para representala podía ser a da xerarquía eclesiástica, a do practicante de cada culto ou a representación de cada deus. Seguindo co afán didáctico de todo o xardín, este podería ser tamén unha mensaxe de tolerancia para os turistas e os estudantes que se achegaban ao Pasatempo pero non queda exento doutro tipo de simbolismo, xa que poderá



Fig. 30.- Muro dos Azulexos entre as Estatuas da Liberdade e da República. Arquivo AAPP.

axudar ao compañeiro masón a comprender o verdadeiro significado das relixións e a procurar a palabra perdida en cada unha delas. Non hai que esquecer que unha das condicións para poder ser iniciado na masonaría é a da necesidade de crer nun ser superior, o que eles posteriormente chamarán Gran Arquitecto do Universo.

6.2.3.- NIVEL DO COMPAÑEIRO

Ao progresar nesta particular visita iniciática teremos que ascender novamente de nivel, chegando ao que garda relación cas ensinanzas do compañeiro masón. O compañeiro, a diferenza do aprendiz, xa ten máis coñecementos e polo tanto precisa de menos ferramentas para poder continuar co seu traballo de desbastar a pedra en bruto e avanzar na súa viaxe persoal, por esta razón cambia totalmente a decoración do Pasatempo, reducíndose notablemente a carga decorativa. A súa iniciación masónica evoca os viaxes dos compañeiros que peregrinaban para adquirir novos coñecementos. Este grao ten por obxectivo a procura do saber e o descubrimento do mundo, por onde terá que camiñar con firmeza, prudencia e valor para ir achegándose cada vez máis á luz. O simbolismo principal deste grao masónico é a viaxe e a revelación do lugar de onde parte a luz verdadeira que ilumina aos que traballan baixo a man do mestre. Polo tanto, o novo grao de compañeiro que se nos presenta ten unha vital relación cas viaxes, como ese tránsito dende as tebras ata a luz da verdadeira ciencia que darán acceso posterior a impartir os coñecementos sobre a superficie da terra. Simbolizan tamén as viaxes dos artesáns que construíron a Torre de Babel. E aínda que poida parecer un reforzo cultural, as viaxes masónicas están relacionadas cos traballos, os esforzos e as privacións que só poderán ser superados con vontade e perseveranza. A iniciación do nivel do compañeiro “evoca simbólicamente el



Fig. 31.- Detalle do Muro das Relixións. Arquivo AAPP.

viaje de la tradición de los compañeros, una larga peregrinación en la que el nuevo obrero se ponía en camino para adquirir aquí y allá nuevos conocimientos. Es el grado de la búsqueda del saber y del descubrimiento del mundo” (Ferrer, 1996b: 62). Para poder pasar da regra á escuadra ou da perpendicular ao nivel, que son os cambios que significa ascender ao segundo nivel, o aprendiz terá que realizar cinco viaxes²⁰ simbólicas (García; Terrones, 2018: 14) (Martínez, 2009: 92-93) que estarán ocultas neste nivel do Pasatempo, especialmente no chamado Muro das Viaxes, principal protagonista desta terraza, pero no que atoparemos dous conxuntos escultóricos máis:

Estanque de Salomón e Sentencia de Jesús

A imaxe, hoxe en ruínas, da Sentencia de Jesús remítenos a un dos gravados de Rembrandt, no que aparece retratado o momento no que o pobo de Xerusalén decide sentenciar a Jesús. Sobre un pequeno balcón aparecerá unha escena cargada de teatralidade e protagonizada por nove figuras humanas, con Xesucristo no centro, entre soldados romanos, Poncio Pilatos, xudeus, etc. Ao igual que na imaxe bíblica, a posición deste escenario ten unha visión privilexiada sobre o pobo de Betanzos, o que parece representar unha nova mensaxe cargada de ética e de relixiosidade por parte de Juan García Naveira a todos os veciños e turistas que visitasen o lugar, recordándolles a todos os que alí entrasen -a situación deste balcón facíao visible dende practicamente a totalidade do xardín- que chegado o momento decidiron sentenciar a un Xesucristo inocente para liberar ao ladrón de Barrabás.

Aos pés do balcón atoparemos o bautizado como Estanque de Salomón, o lugar do que nace a auga para toda a parte alta do Pasatempo, e que tamén seguindo o modelo de Xerusalén -que toma a auga de tres estanques que a abastecían- encherá este estanque a



Fig. 32.- Estanque de Salomón e Sentencia de Jesús. Arquivo AAPP.

través de tres fontes, das que unha delas contará ca decoración dunha ninfa ataviada ca faciana dunha das fillas de Juan García Naveira.

O feito de mencionar a Salomón neste lugar fai referencia ao seu templo, símbolo que na masonaría empregan para falar da construción individual que supón todo este proceso. Para iso retomaremos a lenda deste episodio:

Según describe la leyenda masónica, el rey Salomón había confiado a un arquitecto llamado Hiram²¹, de origen tirio, la dirección de las canteras para la construcción del Templo de Jerusalén. Este arquitecto fenicio estableció, a tal propósito, una escala jerárquica entre los constructores que tenía a sus órdenes dividiéndolos en aprendices, compañeros y maestros. Una palabra misteriosa permitía a los maestros reconocerse entre sí y distinguirse de los demás. Un día, cuando Hiram inspeccionaba a solas el estado de los trabajos, tres compañeros criminales le tendieron una emboscada para tratar de arrancarle aquella palabra y, ante su negativa, lo asesinaron. El primero le golpeó con su regla, el segundo con su escuadra y el tercero lo derribó de un mazazo en plena frente. Los masones fieles, al cabo de una búsqueda dolorosa, descubrieron el cadáver en un otero del que brotaba una rama de acacia. La leyenda termina con la resurrección del cadáver de Hiram, gracias a la realización de ciertos gestos rituales. (...) Los criminales de la leyenda representaban la ignorancia, el fanatismo y la ambición, contra los cuales debían luchar los buenos hermanos. Su lectura positiva indicaba, por tanto, que la instrucción, la tolerancia y el perfeccionamiento moral debían ser los pilares fundamentales del Templo de Salomón. El edificio social universal a construir, simbolizado por dicho Templo, exigía la muerte del hombre viejo y un renacer de un hombre nuevo desprendido de las corruptelas y vicios propios de la sociedad exterior (Álvarez, 1996: 62-63).



Fig. 33.- Loty. Sentencia de Jesús. AHP Lugo.



Fig. 34.- Loty. Árbol del Capital. AHP Lugo.

Árbol Genealógica del Capital

O seguinte conxunto desta terraza está conformado polo Árbol genealógico del capital que parece representar unicamente a interrelación de funcións que precisamos para acadar a fortuna. Mais hai que saber que aspectos como o Traballo, Aforro, Constancia e demais, terán a súa correspondencia cas ferramentas masónicas, é dicir, cos símbolos que agora a masonería emprega nas loxas para perfeccionar ao individuo, pero que os antigos masóns empregaban no seu traballo diario do gremio dos construtores. Deste modo, a plumada simbolizará a Rectitud ou o mazo a Voluntad, valores que poderán cambiar ao conxugarse con outros. Ademais, hai dous detalles que moitas veces se pasan por alto. Esta árbore xenealóxica está no alto dunha escaleira, recordándonos en todo momento a posibilidade de desfacer o noso camiño e retornar cara a escuridade da que vimos se non cumprimos con todos os preceptos que teríamos que ir asimilando e que o indiano nos vai ensinando. E sobre esta decoración, coroando o arco no que se simboliza a árbore, aparece unha copia da escultura do italiano Antonio Canova, Amore e Psique (ou Psique reanimada polo bico do amor), onde novamente a tradición clásica servirá como modelo de conduta para indicarnos que non debemos centrar os nosos esforzos unicamente na obtención de capital seguindo os consellos que aparecen na árbore, senón que sobre todo iso premiarán o Eros e a Psique, o corazón e a alma. A riqueza sen un uso sabio dela e sen amor aos demais non tería sentido, como ben demostra a propia biografía de Juan García Naveira.



Fig. 35.- Muro das viaxes dividido polo tronco de cedro libanés. Arquivo AAPP.

Muro das Viaxes

Aquí aparecerán representadas as cinco viaxes do grao de compañeiro, repartidas en catro grandes murais. De esquerda a dereita atoparemos os relevos da Canle de Panamá - colocado do revés se tomamos de referencia a visión eurocéntrica do planeta, co norte cara o sur-, a Mesquita de Mohamed Alí do Cairo, a Pirámide de Keops e a Gran Muralla chinesa. Todas elas son grandes obras de enxeñaría e están acompañadas por detalles que falan da personalidade do maior dos Naveira. Por exemplo, sabemos da súa predilección polas novidades tecnolóxicas que vai amosando polo seu parque, pois aquí novamente atoparemos aparellos novidosos dese momento, como é o primeiro aeroplano que veremos voar polos ceos de Betanzos. Ao pé da pirámide poderemos ver unha representación da mesma postal que eles -Juan García Naveira ca súa esposa, María Iribarne Lascort, e a súa filla, Joaquina García Iribarne- envían dende a súa visita a Exipto en 1910. Ao igual que na Gruta da Recoleta e na propia despedida, o indiano fai unha especie de autorretrato, lembrándolle aos visitantes que se trata da súa horta particular.

Mais neste relevo semella que só existen catro viaxes, tendo que realizar cinco o compañeiro masón para poder continuar co seu particular progreso. Para iso temos que prestar atención a dúas das formas que dividen os catro relevos das viaxes. Hai unha división meramente decorativa, a realizada con filas de botellas de anís; e unha segunda que divide de xeito vertical as catro imaxes. Trátase dunha separación feita por árbores, neste caso é unha réplica feita con troncos de cedro libanés, o material co que se construíu outras das grandes obras de enxeñaría que se nos retratan na Biblia: a do Templo de Salomón (Ferrer, 1996b: 63), volvendo novamente a unha figura destacada no contexto masónico como símbolo do templo que cadaquén debe levantar traballando a súa propia pedra bruta.

A saída desta terraza pode facerse tamén por dous camiños diferenciados que dan acceso a unha nova cova. Desta volta xa non son lugares angostos e estreitos, contarán con máis amplitude pero tamén con máis recantos e máis saídas polas que perderse. Serán covas máis altas que as dos niveis inferiores e permitirán que vexamos en todo o momento a parte máis baixa do parque e a luz que perseguimos na zona máis alta, recordándonos que estamos nun camiño intermedio do noso progreso no que é tan posible seguir avanzando como perder todo o que temos conseguido. Se logramos adiviñar o camiño correcto, chegaremos ao nivel relativo ao mestre masón. Para iso hai autores que mencionan a escaleira de caracol que dará acceso a este derradeiro nivel da masonaría simbólica e que tamén atoparemos para ascender dende esta gruta ao seguinte chanzo do Pasatempo.

6.2.4.- NIVEL DO MESTRE

Nesta terraza chegaremos ao noso obxectivo, a un lugar iluminado pola luz que, a modo de miradoiro panorámico, permite ver como sae o sol a diario por detrás da cidade de Betanzos, como os primeiros raios de luz iluminan esta zona e como sobre nós estará a chamada bóveda celeste, a expresión simbólica empregada para referirse a todo o que atoparemos baixo o firmamento mais tamén a todo o situado baixo o teito do templo (Valín, 1996: 26). Chegamos ao Oriente que se nos anunciaba ao principio tras escalar os tres chanzos que separan do chan á cátedra do Rei Salomón, do lugar preeminente do Venerábel Mestre, encargado de guiar a luz e o camiño dos aprendices e compañeiros (Martínez, 2009: 146) ata chegar a un dos símbolos que na arte sempre empregan para representar a Salomón: o león, que vivía o seu trono e é a imaxe da Luz e do Sol á que chegamos. Esa cátedra do V. Mestre estará representada no Parque do Pasatempo pola escultura do:

León Colosal

Este león de varios metros de altura, pode que inspirado nos cadros de J.L. Gérôme, aparecerá hierático, representando non só á luz do sol, senón tamén a xerarquía, a vitoria, a forza, o valor e a orde universal (Martín, 2010: 381), aínda que o propio autor tamén o relaciona ca simboloxía rosacruciana e a súa imaxe do Mons Philosophorum do século XVII. Son moitas as lendas que falan sobre esta figura, dicíndose que foi un reto de Juan García Naveira para todos aqueles veciños que non se atrevían a entrar nas covas feitas artificialmente cun material que moitos descoñecían. Tamén se conta que foi destruído por parte dun grupo de monxas que non toleraban a visión dos seus atributos, sendo reconstruído na rehabilitación modificando o seu aspecto orixinal e a súa localización exacta.

Todo o rito relativo ao grao de mestre xiraba en torno á lenda xa mencionada da morte e resurrección de Hiram, pero neste caso vinculado a cuestións astrolóxicas, máis en concreto á relación ca posición do sol respecto á terra. Os tres golpes²² recibidos por Hiram tiveron lugar en cada unha das portas do Templo de Salomón -no sur, no oriente e no occidente- polas que trataba de fuxir, facendo o mesmo movemento que realiza o sol na súa marcha anual. Como indica o Ritual do Mestre Masón (Ruíz; Ruíz, s.f.), “el sol, con Hiram, muere aparentemente para mostrarse luego con nuevo vigor” de aí a posición do León Colosal, vivíante, agardando por ese regreso da luz vitoriosa que aparece cada mañá no ceo brigantino, porque quen conseguirá facer resucitar a Hiram, tamén no Pasatempo, será unicamente o león de Judá

O feito de ser esta terraza a representativa do grao de mestre masón aparece reflectido tamén no seguinte obxecto decorativo -como xa indicamos, co avance do noso paseo polo



Fig. 36.- Loty. Terraza do mestre, co León Colosal, o pozo e o miradoiro. AHP Lugo.

Pasatempo irán descendendo as referencias artísticas á par que van medrando os nosos coñecementos-:

Miradoiro chinés

Nas loxas masónicas existirá un salón para a reunión exclusiva dos mestres. Denomínase Cámara do Medio (Álvarez, 1996: 18) e no Parque do Pasatempo isto aparecerá simbolizado nun miradoiro de estilo oriental na súa orixe que contará cunha planta octogonal. Este lugar dentro sería o organismo superior dunha loxa tanto a nivel formativo como docente ou administrativo, o consello dos mestres, e faise honrando ao lugar no que se reunían os xefes dos diferentes oficios que traballaron na construción do Templo de Salomón. O feito de ter a planta octogonal non é baladí, xa que é un polígono formado pola unión dos extremos de dúas cruces dentro dunha circunferencia, estratexia empregada en construción para apoiar as cúpulas hemisféricas dos templos. Sobre unha base cadrada que simbolizaría á terra, levantamos o ceo aquí representado para que o compañeiro que acade a máxima distinción poida subir os quince chanzos e recibir deste xeito a mestría.

Aos seus pés, entre este miradoiro e o León Colosal, existe un burato no chan que permite ao turista asomarse para contemplar, unha vez que está na parte máis alta do Pasatempo, a parte máis baixa do parque, a da escuridade total. Podería ser esta unha solución á teoría que propón José Crespí (2006: 488), quen considera que o Pasatempo, de contar con simbolismo masónico, estaría incompleto por non contar cun pozo similar ao que podemos atopar na Quinta da Regaleira. No caso betanceiro, sería tamén un punto para recordarlle aos mestres masóns o seu deber de baixar a buscar aos novos eslabóns da cadea que precisan axuda e consello para percorrer o seu camiño ata a luz.



Fig. 37.- Columna quebrada ao comezo da Despedida de don Juan. Arquivo AAPP.

Pedras sen forma

Detrás do León Colosal aparecerán unhas grandes rochas sen forma -hai autores que defenden a teoría de que se trata dunha réplica da Montaña de Monsterrat- pero semella non ser máis que un novo xogo proposto por Juan García Naveira. Tras realizar todo o camiño iniciático, dende o estado profano ata o nivel de mestre, agora preséntalle ao visitante deste País de Oriente unha gran pedra bruta, sen traballar, a diferenza de todo o que vemos nas diferentes terrazas do Pasatempo. E aquí comezaría unha nova historia na que o turista

tería que interiorizar este símbolo e comezar a súa propia progresión.

Mais non será no Parque do Pasatempo, que xa remata aquí. Simplemente teremos que achegarnos á derradeira terraza para recibir unha nova mensaxe ca que emprender a nova traxectoria que propón o indiano betanceiro.

6.2.5.- DESPEDIDA DE DON JUAN

O simbolismo desas pedras brutas que tratan de ensombrecer ao León Colosal cobran unha especial importancia nesta terraza agochada na parte traseira do Parque do Pasatempo. Para chegar a ela teremos que descender novamente ás covas que se ocultan baixo a terraza do grao de mestre e dende alí, enfiar o camiño ata esta parte final, salvando deste xeito un antigo camiño veciñal.

Despedida de don Juan

A denominación ca que se coñece este lugar pode vir dada polo único símbolo que identificaremos aquí cas correntes masónicas: a das columnas quebradas, abatidas. Isto representa dentro da orde masónica unha mensaxe moi clara: a da despedida, do pasamento ao Oriente Eterno ou do peche definitivo dunha loxa (Valín, 1996: 25). En contraposición ao levantamento das columnas, ao igual que no Templo de Salomón, das que se fala ca creación dunha nova loxa; a representación destas nun estado de derrubamento ou simplemente seccionadas fai referencia ao final do camiño.

Neste caso, as columnas recibirán ao visitante nada máis chegue á terraza, deixando moi clara a intencionalidade. Se camiñamos uns metros máis atoparemos outro conxunto decorativo ao redor da derradeira escaleira que veremos no Pasatempo. Tres figuras tratan de amosar as referencias sobre as que se baseou Juan García Naveira para levantar toda a súa obra filantrópica, ou o que é o mesmo, estas foron as ferramentas cas que o indiano tratou de desbastar a súa pedra interior:

- A **xustiza**, representada por unha muller cos ollos vendados, unha espada e unha balanza nas súas mans.
- A **caridade**, amosada neste caso a través da figura dunha das monxas das súas institucións benéficas sostendo a un neno ao que lle faltaría unha perna.
- A **familia**, valor que Juan García Naveira representou cunha escultura da súa persoa, xa anciana, xogando co seu neto en brazos.



Fig. 38.- Restos das estatuas da Despedida de don Juan. Arquivo AAPP.



Fig. 39.- Loty. Estatuas da Despedida de don Juan. AHP Lugo.

Ata aquí chegaran os visitantes do Pasatempo, cargando ca pedra bruta que lles acaba de ofrecer o filántropo na terraza anterior. Atrás quedan todas as obras feitas en vida por Juan García Naveira, as súas ensinanzas dos valores de xustiza, familia e caridade, e todo o ensinado cas leccións do seu xardín no que nos falou de progreso, cultura, respecto ou tolerancia. Será neste momento, con todo o aprendido, cando encaremos os derradeiros chanzos da horta de don Juan, subindo pola escaleira na única traxectoria que permite e que só se dividirá cando cheguemos aos pés da súa estatua, a da familia. Alí xoga co seu neto e, ao contrario que nas ocasións anteriores no que sempre atopábamos dúas opcións para ascender de nivel, aquí só teremos que subir ata os seus pés e unha vez alí, xunto a el, decidir –con todo o que fomos coñecendo e aprendendo– o camiño polo que queremos continuar ca nosa vida entre as novas escaleiras que se abren a un lado e a outro.

A chama do coñecemento está prendida, os turistas foron iluminados con esa luz que enche todo o País de Oriente e Juan García Naveira conseguiu mellor que ninguén facer reflectir toda a súa traxectoria e o seu progreso na sociedade e na vida. Cumpría así cunha das máximas masónicas de perfeccionar ao individuo para que isto revertese nunha mellora da sociedade.

Chegado a este punto, continuar co seu legado está na nosa man.

7.- COLOFÓN

Chegado a este punto gustaríame compartir cos lectores unha pequena conclusión persoal:

Aínda que a día de hoxe hai moitos investigadores tratando de adentrarse no pasado da masonaría, mesmo creando un corpus científico que permita abordar o tema con certas garantías, para un profano sen experiencia nestas artes -como é o meu caso- non sempre é sinxelo comprender o simbolismo tan cambiante da orde.

As fontes documentais das que se dispoñen requiren ser interpretadas dende un sentido crítico que permita discernir entre os aspectos máis académicos e outros máis literarios, estando estes divididos por unha liña demasiado fina na maior parte dos casos. Ademais, para comprender o simbolismo do Parque do Pasatempo, non podemos caer no erro habitual de afrontar o pasado dende os ollos do presente, sendo necesario coñecer como funcionaba a masonaría a finais do século XIX e principios do XX, que finalidade tiña e que funcións tiñan os homes que se introducían nela.

Xustifico así este traballo ao que cheguei case por casualidade e que me deparou novas formas de interpretar o pasado. Formas que como verá o lector máis ávido, non son as que habitualmente manexo, razón pola que agardo que moitos de vós indagueades con máis razón e coñecemento -e ca mesma paixón- un tema do que me gustaría seguir debatindo no futuro, porque o Parque do Pasatempo segue sendo un lugar cheo de vida, en constante movemento, onde toda a nosa traxectoria investigadora estará marcada polas palabras que don Juan colocou no seu Estanque dos Papas: “Es fácil criticar, difícil ejecutar”.

NOTAS

1- Quen queira ampliar a información relativa ás biografías dos irmáns García Naveira ten materiais de sobra tanto en publicacións anteriores do Anuario Brigantino como na revista Casa dos Espellos, editada pola Asociación de Amigos do Parque do Pasatempo. A escasa bibliografía que estude con rigurosidade as figuras dos Naveira complementase ca obra *O capricho dun indiano* (Cabano; Pato; Sousa, 1998) e mesmo o libro *Lucha y generosidad de los García Naveira* (Rodríguez, 1983).

2- *La voz de Galicia*, 10 de marzo de 1933, p.1.

3- Teño que agradecer ao amigo Alberto Valín Fernández as pesquisas que tivo feito ata o momento sen

atopar, nin en España nin na Arxentina -por medio da arquiteira encargada da documentación masónica de Buenos Aires- ningún tipo de referencia que ligase aos irmáns García Naveira con este tipo de sociedades.

4- Compre botar un vistazo á obra *Memorias de un viaje improvisado* (Borondo, 1900), no que o betanceiro Rogelio Borondo viaxa por media Europa cos irmáns García Naveira e na que amosa unha fascinación continuada polos novos trazos urbanísticos das grandes cidades europeas, as alamedas, as rúas comerciais e os escaparates que rachaban cas correntes arquitectónicas e urbanísticas anteriores.

5- Outro enigma relacionado con esta casuística é o da construción do propio Parque do Pasatempo. Sabemos que Juan García Naveira comezou na derradeira década do século XIX a adquirir terreo na xunqueira do Carregal para darlle forma ao seu xardín. Pero descoñecemos a existencia duns plans previos, incluso dunha vontade persoal para levantar unha obra de tal magnitude, ao non existir documentos sobre a súa construción. Sabemos, sen embargo, que Murias foi o seu xefe de obra, aínda que tampouco o poderemos ligar á masonaría nin saberemos se este impuxo a súa visión na decoración do Pasatempo. O que si podemos descartar é a afirmación de que Águeda García Iribarne era a que deseñaba moitas das pezas do Pasatempo, como así amosan os recentes estudos de Daniel Lucas Teijeiro Mosquera (2018, 2019).

6- Carlos Pereira Martínez tamén vincula á figura de Marcelino Vilaboy ca Estrella del Noroeste, no seu artigo *A masonaría de estirpe galaica en Arxentina: unha primeira contribución*, publicado o 4 de xuño do 2015 no *Terra e Tempo: dixital galego de pensamento nacionalista*. Dispoñible en liña: <http://www.terraetempo.gal/print.php?artigo=3867> [Consultado o 13 de xaneiro do 2020]

7- Destacar tamén o documento “Causa número 155/1937 instruída por el supuesto delito de masonaría” onde aparecen os listados de acusados, as súas fichas persoais (con datos persoais de filiación, antecedentes masónicos, a filiación política e os informes que se tiñan feito sobre eles)

8- Ramón Beade nace en 1900 e a súa participación política comeza a axitarse a finais dos anos vinte, o que fai improbable a amizade cos García Naveira, agás nos derradeiros anos de vida de Juan García Naveira. Ficha de Ramón Beade Méndez na Fundación Pablo Iglesias: https://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/biografias/2688_beademendezramon [Consultado o 3 de xaneiro do 2020].

9- Adolfo Vázquez Gómez faleceu en Montevideo en 1950 e tivo que ser o seu sobriño-neto, Leopoldo Calvo Sotelo, quen recuperara a súa biografía do esquecemento tras atopar, de maneira fortuíta, un libro deste familiar ao que non coñecía nunha librería de vello da capital arxentina: Calvo Sotelo, Leopoldo (2003). *Pláticas de familia*. La Esfera, Madrid.

10- El eco de Galicia: diario católico, nº1334, 29 de decembro de 1910, p.1. O momento álxido foi o debate celebrado dentro da xunta xeral da sociedade Liceo Recreativo, onde os señores Cancela, Cortiñas e Sánchez Valeiro amosaron a súa oposición a participar da subscripción popular para agasallar aos irmáns as insignias da cruz de Beneficencia.

11- Recomendo encarecidamente a lectura sosegada do traballo realizado polo meu colega Daniel Lucas Teijeiro, por rescatar dos catálogos franceses das empresas de fundición unha boa parte das pezas que atopamos hoxe en día camiñando pola horta de don Juan.

12- La semana brigantina: periódico independiente, defensor del pueblo, nº1, 16 de marzo de 1930, p.2. 13- Empregaremos neste traballo os nomes a cada unha das partes do parque ca denominación que aparecen no libro *El Pasatiempo: O capricho dun indiano* (Cabano, Pato, Sousa, 1998) e no blogue da Asociación de Amigos do Parque do Pasatempo por ser estas as obras de referencia nas que se detallan, peza por peza, as principais características da horta de don Juan.

14- La voz de Galicia, 16 de agosto de 1968, p.22.

15- Arquivo Municipal de Betanzos. Acta da sesión ordinaria celebrada polo pleno do Excmo. Concello o 20 de outubro de 1950, caixa 3104, p.142.

16- La defensa: órgano de las asociaciones de agricultores, nº65, 27 de outubro de 1907, p.4.

17- Sobre os diferentes debates acerca da participación ou non das figuras políticas na masonaría americana, así como da fina liña que dividía a vinculación política nestes movementos revolucionarios da pertenza ás loxas americanas, recomendo traballos como os asinados polo gran historiador da masonaría José Antonio Ferrer Benimeli, os de Morivalde Calvet Fagundes, Miguel Ángel Hernández González ou estudos máis xenéricos como os de Felipe Santiago del Solar.

18- Para unha explicación máis detallada deste rito, véxase *Morir antes de morir*. Ritos de iniciación y experiencias místicas en la historia de la cultura (Alvarado; Hernández, 2019).

19- La voz de Galicia, 30 de agosto de 1910, p.1.

20- Para unha explicación mística de cada un dos viaxes co que iso supón para o iniciado aparece recollida con mestría na páxina correspondente do Museo Virtual da Masonaría: <https://www2.uned.es/>

dpto-hdi/museovirtualhistoriamasoneria/18formacion_en_logia/grado%20de%20companero.htm [Consultado o 29 de xaneiro do 2020].

21- Na opinión de Valín Fernández (1996: 33): “La masonería siempre ha remontado sus orígenes a los bíblicos tiempos de la construcción del templo por el rey Salomón, tomando equivocadamente, al broncista Hiram (...) por el maestro de obras de la sacra construcción. Así el Templo de Salomón es, para el masón, el ideal más elevado al que tiende la humanidad (siguiendo en esto la teoría liberal del progreso indefinido) por medio del progreso, la educación y la fraternidad universal”

22- Ferrer Benimeli (1996b: 64) explica que “muere para los aspectos material, psíquico y mental del hombre antiguo, y renace a una vida nueva y en cierto sentido espiritualizada. El sentimiento que anima esta iniciación es la voluntad de convertirse en un hombre nuevo para ayudar a construir mejor

BIBLIOGRAFÍA

- ALVARADO PLANAS, Javier; HERNÁNDEZ DE LA FUENTE, David (2019). *Morir antes de morir. Ritos de iniciación y experiencias místicas en la historia de la cultura*. Ed. Dykinson, Madrid.
- ÁLVAREZ LÁZARO, Pedro (1996). *La masonería, escuela de formación del ciudadano: La educación interna de los masones españoles en el último tercio del siglo XIX*. Universidad Pontificia de Comillas, Colección de Investigación sobre Liberalismo, Krausismo y Masonería, Madrid.
- ALVES DÍAS, João José (1987). “Estrutura social das últimas lojas do G.O.L.U. em Espanha (1892)”. En FERRER BENIMELI, José Antonio (coord.) *La masonería en la España del siglo XIX – Actas del Symposium de Metodología Aplicada a la Historia de la masonería Española*, vol.2, Salamanca, pp.683-703.
- ARCAY BARRAL, Ángel (2019). “Laboratorio de formas: o Parque do Pasatempo no arquivo persoal de Isaac Díaz Pardo”. *Casa dos Espellos*, nº2, pp.132-151-
- ARCAY BARRAL, Ángel; TEJEIRO MOSQUERA, Daniel Lucas. (2019) “Fontes documentais arredor dos García Naveira (II): A chegada da estrada ao Parque do Pasatempo”. *Casa dos Espellos*, nº2, pp.152-181.
- (2018) “Fontes documentais arredor dos García Naveira: Obras públicas do Parque do Pasatempo no Arquivo Municipal de Betanzos”. En *Casa dos Espellos*, nº1, pp. 84-99.
- BORONDO, Rogelio (1900). *Memorias de un viaje improvisado*. Imprenta de Sucesores de Castañeira, Betanzos.
- BOURDON FERNÁNDEZ, Fanny (2020), “El panorama de las exposiciones universales”. *Casa dos Espellos*, nº3, pp. 45-55.
- CABANO VÁZQUEZ, Ignacio; PATO IGLESIAS, Mª Luz; SOUSA JIMÉNEZ, Xosé (1998). *El Pasatiempo: o capricho dun indiano*. Edicións do Castro, Sada, 3ª edición.
- CAMINO PLAZA, Laura (2019). “Estatua de Mercurio do Parque do Pasatempo: unha postal de Pedro Ferrer”. *Casa dos Espellos*, nº2, pp.16-23.
- CORTIÑAS, L.A. (1962). “Dos grandes hombres para la historia de Betanzos”. En *Revista del Centro Betanzos en Buenos Aires*, nº 58, Centro Betanzos, pp. 49-51.
- CRESPÍ RODRÍGUEZ, J. (2006). “Revalorización del Parque histórico de El Pasatiempo: Investigación, gestión e intervención”. En *Anuario Brigantino*, nº29, pp.439-490.
- CRUZ OROZCO, José Ignacio (2017). “Masonería y educación en la España contemporánea. Entre la tolerancia y el dogmatismo”. *REHMLAC+*, vol.9, nº1, pp.105-114.
- DARRIGRAN ALGABA, Gabriel (2017). “La Gran Logia Bonaerense y su preocupación por la educación: una de las fuentes del rito nacional español”. *REHMLAC+*, vol. 9, nº1, pp.28-55.
- DAZA, Juan Carlos (2009). *Diccionario Akal de la Francmasonería*, Madrid. Ed. Akal.
- DE LA FUENTE GARCÍA, Santiago (1999). “Los Hermanos García Naveira y sus fundaciones”. *Anuario Brigantino*, nº22, pp.395-434.
- ENRÍQUEZ DEL ÁRBOL, Eduardo (1995). “La primera guerra mundial y la masonería española: El Gran Oriente Español en pro de la paz”. En FERRER BENIMELI, José Antonio (coord.) *La masonería española entre Europa y América. Actas del VI Symposium Internacional de Historia de la masonería Española*, Departamento de Educación, Cultura y Deporte del Gobierno de Aragón, pp.245-267.
- FERRER BENIMELI, José Antonio (1996a). “¿Qué es la masonería?”. En VALÍN FERNÁNDEZ, A.; DÍAZ MARTÍNEZ, C. (coords.) *Masonería universal. Una forma de sociabilidad. Familia gallega (1814-1996)*. Fundación Ara Solis, A Coruña, pp.35-54.

- (1996b). “Ritos y grados en la masonaría”. En VALÍN FERNÁNDEZ, A.; DÍAZ MARTÍNEZ, C. (coords.) *Masonería universal. Una forma de sociabilidad. Familia gallega (1814-1996)*. Fundación Ara Solis, A Coruña, pp.55-66.
- (1996c). “Evolución histórica de la masonaría española”. En VALÍN FERNÁNDEZ, A.; DÍAZ MARTÍNEZ, C. (coords.) *Masonería universal. Una forma de sociabilidad. Familia gallega (1814-1996)*. Fundación Ara Solis, A Coruña, pp.67-102.
- FERRER VENTOSA, Roger (2019). “Una pedagogía por símbolos e imáxenes simbólicas”. *REHMLAC: Revista de Estudos Históricos de la masonaría Latinoamericana y Caribeña*, vol. 10, nº2, pp. 259-272.
- FRAGA PÉREZ, Sara (2019). “O Parque do Pasatempo: conservar 1/7 do legado”. *Quórum: Revista de Artes, Letras, Ciencias Sociais e Xurídicas*, nº2, pp. 81-102.
- FUENTES ABELEDO, Eduardo (2014). “Reflexiones en torno a la acción educativa de los Hermanos García Naveira en Betanzos”. *Anuario Brigantino*, nº37, pp.137-160.
- GARCÍA GONZÁLEZ, Alfonso León; TERRONES BENÍTEZ, Adolfo (2018). *Los 21 temas del compañero masón*. Berberda Editores, México.
- MARTÍN LÓPEZ, David (2012). “Consideraciones estéticas en la restauración del patrimonio masónico: análisis histórico y perspectivas de futuro”. *E-rph: Revista electrónica de patrimonio histórico*, nº11, pp.3-26.
- (2010). *Estética masónica, arquitectura y urbanismo, siglos XVIII-XX*, Tese de doutoramento da Universidade de Granada.
- (2009). “Arte y masonería: consideraciones metodológicas para su estudio”. *REHMLAC: Revista de Estudos Históricos de la masonaría Latinoamericana y Caribeña*, vol.1, nº2, pp.17-36.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Daniel (1922). *A través de Galicia: ciudades y paisajes*. Ed. Cervantes, Barcelona.
- MARTÍNEZ OTERO, Luís Miguel (2009). *La masonaría: Historia, símbolos y misterios*. Books4pocket, Barcelona.
- MERA COSTAS, Pilar (2014). “Perseguidos en el limbo. La primera represión de la masonería gallega (1936-1939)». *Historia Actual Online*, nº33, pp.93-105.
- MUÑOZ ECHEVERRÍA, Mª Elena; OCAÑA VÁZQUEZ, Mª Jesús (1990). “Aproximación a la iconografía y simbología masónica”. FERRER BENIMELI, José Antonio (coord.). *Masonería, revolución y reacción. Actas del Symposium Internacional de Historia de la masonaría Española*, Diputación Provincial de Alicante, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, pp.885-895.
- RAGON, Jean-Marie (1873). *Francomasonería. Ritual del aprendiz masón*. Ed. Salvador Manero, Barcelona.
- RODRÍGUEZ, Ana Mª T. (2018). “Masones en el interior argentino: su funcionamiento, sus redes de vinculación y su disidencia religiosa (1907-1924)”. *REHMLAC+*, vol.9, nº2, pp. 176-193.
- RODRÍGUEZ ARNAO, J.A. (2020). “Manteniendo la memoria: las postales del Pasatiempo”. *Casa dos Espellos*, nº3, pp. 109-137.
- (2015a). “El Pasatiempo en los ojos de Loty (1927-1936)”. *Anuario Brigantino*, nº38, pp.423-454.
- (2015b). “El Pasatiempo visto por Vega en 1947”. *Anuario Brigantino*, nº38, pp. 455-472.
- RUÍZ, J.; RUÍZ, C. (s.f.). *Ritual del Maestro Masón*. Imp. Moreno y Rojas, Madrid.
- SÁNCHEZ FERRÉ, Pere (2014). “La iconografía masónica y sus fuentes”. *REHMLAC, Univ. de Costa Rica*, vol.6, nº1, pp. 53-76.
- SEOANE, Luís (1957). “El Pasatiempo de Betanzos”. *Galicia Emigrante*, nº28, pp.12-15.
- SORALUCE BLOND, José Ramón (1996). “Arquitectura y masonería”. En VALÍN FERNÁNDEZ, A.; DÍAZ MARTÍNEZ, C. (coords.) *Masonería universal. Una forma de sociabilidad. Familia gallega (1814-1996)*. Fundación Ara Solis, A Coruña, pp.139-149.
- SOUTO SANTÉ, José (2019). “Materiais empregados na construción do Pasatempo”. *Casa dos Espellos*, nº2, pp.24-51.
- TAMMUZ, Bethet (2014). *Introducción a la masonería*. Ed. Carena, Barcelona.
- TEIJEIRO MOSQUERA, Daniel Lucas (2020). “O Parque do Pasatempo na revista *Vida Gallega*”. *Casa dos Espellos*, nº3, pp.31-43.
- (2019). “A arte no Pasatempo de Betanzos (II): entre as súas pezas e os catálogos franceses de fundición artística”. *Casa dos Espellos*, nº2, pp.88-115.
- (2018). “A arte no Pasatempo: un templete de catálogo”. En *Casa dos Espellos*, nº1, pp.54-73.
- TORRES REGUEIRO, Xesús (1988). “Os animadores da prensa local (II)”. *Anuario Brigantino*, nº11, pp.69-124.
- (2012). “A emigración betanceira a América a través dos expedientes do Arquivo Municipal (1865-1907)”. *Anuario Brigantino*, nº35, pp.185-208.

- VALES VÍA, José-Domingo (2012). *No regazo da noite estrelecida*. Concello de Betanzos.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (2007). “La masonería postsagastina en la provincia coruñesa”. En FERRER BENIMELI, J.A. (coord.) *La masonería española en la época de Sagasta*, v.2, Gobierno de Aragón, pp.1419-1442.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (1996). “Vocabulario masónico”. VALÍN FERNÁNDEZ, A.J.; DÍAZ MARTÍNEZ, C. (coords.) *Masonería universal. Una forma de sociabilidad. Familia gallega (1814-1996)*. Fundación Ara Solis, A Coruña, pp.25-34.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (1990). *Galicia y la masonería en el siglo XIX*. Sada, Edicións do Castro.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (1990). “La masonería como vehículo propagador del liberalismo político. El caso gallego”. En FERRER BENIMELI, J.A.(coord.) *Masonería, revolución y reacción. Actas del Symposium Internacional de Historia de la masonería Española*, Diputación Provincial de Alicante, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, pp.183-193.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto J. (1987). “Reflexiones en torno a la distribución geográfica de la masonería gallega a lo largo del siglo XIX”. En FERRER BENIMELI, José Antonio (coord.) *La masonería en la España del siglo XIX – Actas del Symposium de Metodología Aplicada a la Historia de la masonería Española*, vol.2, Salamanca, pp.311-330.
- VÁZQUEZ MOSQUERA, José Manuel (2009). “Lavadero público gratuito de Betanzos”. *Anuario Brigantino*, nº32, pp.367-382.
- VÁZQUEZ REY-FARTO, Ernesto (2018). “O Parque do Pasatempo no Arquivo Gráfico do Museo de Pontevedra”. *Casa dos Espellos*, nº1, pp.74-83.
- VÁZQUEZ SOUZA, Ernesto (2009). “Notas sobre o fundo da Sección Especial ou Maçonica, no Archivo General de la Guerra Civil / Centro Documental de la Memoria Histórica (Salamanca): Uma fonte para o estudo do Republicanismo galego e a súa repressão (em especial da cidade da Crunha)”. *Actas do Congreso Jenaro Marinhas del Valle*, Ourense, Associação Galega da Língua, pp.197-323.
- VEIGA FERREIRA, Xosé María; SOBRINO CEBALLOS, Juan (2012). “Espenuca: inscripción, edificios e lugares máxicos”. *Anuario Brigantino*, nº35, pp.59-98.



Fig.40 José Caruncho. Estatua dos García Irmáns antes do seu traslado.